

škola

antifašizma

A, a

a - a - an - anti - fa - fa

faši - ši - ši - šizam -

šizam - izam - zam - am

m - m

**POJMOVNIK
ANTIFAŠISTIČKE
BORBE**

**POJMOVNIK
ANTIFAŠISTIČKE
BORBE**

Grupa autora

Pojmovnik antifašističke borbe
grupa autora

Edicija Škole antifašizma

Naslovna strana: Vahida Ramujkić

Glavni i odgovorni urednik: Milja Lukić

Urednik izdanja: Milovan Pisarri

Dizajn i prelom: Vahida Ramujkić

Saradnici: dr Milovan Pisari, dr Olga Manojlović Pintar, dr Milivoj Bešlin, dr Srđan Milošević, dr Sanja Petrović Todosijević, mr Nenad Lajbenšperger, dr Branislav Dimitrijević i Ksenija Stevanović

SLOVOPRES

FONDACIJA ZA OTVORENO DRUŠTVO, SRBIJA
OPEN SOCIETY FOUNDATION, SERBIA

Uvod

U epohi kad se jugoslovensko antifašističko nasleđe sve više potiskuje, briše ili čak kriminalizuje, i kad antiprosvetiteljske, nacionalističke, kolaboracionističke snage postaju osnova novog veštačkog antifašizma, Savez antifašista Srbije je osetio potrebu da osmisli jednu publikaciju kroz koju pokušava da razjasni osnovne istorijske pojmove u vezi s antifašizmom, fašizmom i nacizmom. Cilj je pre svega borba protiv revizionizma, koji kao jednu od glavnih alata koristi konfuziju u osnovnim pojmovima kako bi promovisao svoju (falsifikovanu) verziju događaja, zbog čega smo zaboravili stvari koje smo nekad naučili, a koje mlađe generacije najčešće nisu imale priliku da čuju.

Zbog toga Pojmovnik koji se nalazi pred čitaocem obuhvata najvažnije pojmove povezane s jugoslovenskim antifašističkim nasleđem, kao i s evropskom dimenzijom antifašizma, ali i s nacističkim i fašističkim ideologijama i njihovim postupcima. Posebna pažnja posvećena je muzici, književnosti i umetnosti, s namerom da se antifašizam prikaže u celini, a ne isključivo kao oružana borba protiv fašista. Antifašisti su imali viziju u čije ime su se i borili: želeli su da izgrade novo društvo, s jasnim vrednostima, zasnovano na slobodi i ravnopravnosti, u miru. I zato su edukativna i kulturna strana uvek bile važne u svakom antifašizmu. Puška je opalila po neprijateljima, knjiga je vodila sestre i braću ka emancipaciji.

Pojmovnik je namenjen široj publici, i nema nameru da bude kapitalno delo koje uključuje sve pojmove u vezi s antifašizmom. Umesto toga, on želi da čitaoca uputi u dalja samostalna istraživanja i da mu poruči koliko je antifašizam danas neophodan pred nastupajuću fašizaciju društva u kome živimo.

Urednik Pojmovnika je dr Milovan Pisarri, a tim koji je radio na njegovoj izradi čine istoričari i istoričarke: dr Milovan Pisarri, dr Olga Manojlović Pintar, dr Milivoj Bešlin, dr Srđan Milošević, dr Sanja Petrović Todosijević, mr Nenad Lajbenšperger, istoričar umetnosti dr Branislav Dimitrijević i muzikološkinja Ksenija Stevanović.

A

¡AY CARMELA! *¡Ay Carmela!* je borbena pesma republikanske vojske iz doba Španskog građanskog rata.

Tekst postoji u nekoliko varijanti poznatih pod imenima *El Paso del Ebro*, *El Ejército del Ebro* i *Viva la Quince Brigada*. *¡Ay Carmela!* je inače napisana, po dostupnim izvorima, na melodiju narodne pesme koja potiče iz vremena Španskog rata za nezavisnost početkom XIX veka. Element tradicionalne muzičke prakse vidljiv je i u brojnim verzijama, inačicama i kombinacijama reči kroz koje je ova pesma od 1937. godine do danas prolazila.

Ova pesma pre svega duguje svoju popularnost pojedinim repetitivnim onomatopajskim odsecima (Rúmbala, rumbala, rumbala), kao i samom upečaljivom refrenu *¡Ay Carmela!* koji je i ostao popularni naziv za ovu pesmu. Postoji takođe i verzija *¡Ay Marina!* (posveta Marini Hinesti, borkinji Komunističke omladine) i *¡Ay Manuela!* u tekstu pesme *Viva la Quince Brigada*, kako su je preneli američki vojnici, a kasnije otpevao Pit Siger (Pete Seeger) na izdanju *Pesme Španskog građanskog rata* koje je objavljeno u okviru cenjene serije *Smithsonian Folkways*.

Tekstovi *El Paso del Ebro* i *El Ejército del Ebro* povezani su s Bitkom na Ebru, poslednjom i najdužom republikanskom ofanzivom iz 1938. godine, koja nije uspela da spreči nadržanje Frankovih trupa. Tekst *Viva la Quince Brigada* pominje bitku na Harami iz 1937. godine, takođe jednu od najznačajnijih ratnih operacija u Španiji ovog doba.

U pesmi se pominje eksplicitno bitka protiv fašista, kao i stih *Luchamos contra los moros* (Borimo se protiv Mavara) u kome se apostrofira na ozoglašene Marokanske trupe Frankove vojske. Istovremeno, zanimljivo je primetiti ovu igru značenja, s obzirom na istoriju Rekonkiste i odnos spram muslimansko-mavarskih elemenata španske kulture.

¡Ay Carmela! kao pesma najčešće je u vezi

s XV internacionalnom brigadom, koja je bila poznata i kao brigada *Abraham Linkoln*, pošto je bila sastavljena isprva od boraca iz Britanije i SAD. U svom punom sastavu uključivala je i balkanski *Dimitrov* bataljon, kao i franko-belgijski bataljon *Šesti februar*. Pored pesme *¡Ay Carmela!*, druga poznata pesma XV brigade bila je i *Dolina Harama* (Jarama Valley) originalno napisana na engleskom jeziku. Danas postoji više varijanti ove pesme na raznim jezicima i često se peva na komemorativnim skupovima povezanim s Internacionalnom brigadom.

Danas se *¡Ay Carmela!* često koristi u anarhističkim krugovima, kao i kod grupa i muzičara koji dele ove ideje, poput grupe The Ex iz Holandije ili španskog kantautora Lenija Eskudera.

Jedna od najinteresantnijih epizoda iz istorije ove pesme jeste da je Gi Debor (Guy Debord) napisao svoju verziju teksta pod imenom *Les journées de Mai*, koja je uključena na kompilaciju *Pour en finir avec*

Marina Jinesta, borkinja u redovima Republikanske vojske i članica omladine Komunističke partije, Barselona 1936. godine

le travail iz 1974. godine. Debor u svojim stihovima opisuje Majske dane iz 1937. godine u Barseloni, stavljajući tako ovu antifašističku pesmu unutar polemike o sukobima unutar samog republikanskog pokreta.

Literatura: *Smithsonian Folkways, Songs of Spanish Civil War, linear notes; Peter Glazer, „Radical Nostalgia: Spanish Civil War Commemoration in America”, University of Rochester Press, 2005.*

ANTI-ANTIFAŠIZAM. Tokom osamdesetih sve do prve decenije dvehiljaditih u Srbiji je bio veoma snažan talas osporavanja antifašističke borbe jugoslovenskih naroda, dakle i borbe srpskih antifašista. Ta borba predstavljena je kao uzaludna, a u ekstremnim interpretacijama i kao antisrpska. U okviru ovog narativa naročita kritika bila je upućivana na račun partizana i komunističara. Redovno je kao „argument” isticano da su jugoslovenski komunisti, znajući za stravične mere odmazde, ipak organizovali otpor, čiji je navodni cilj bio da strada što više srpskog stanovništva. Razume se, za ovakve tvrdnje ne postoji nikakvo utemeljenje.

U nešto manje oštrm tonu, kritika je upućivana i na račun Mihailovičevih četnika, koje su zagovornici anti-antifašizma takođe smatrali za pokret otpora. Ipak, poučeni porukom Nikolaja Velimirovića da se treba moliti za „tri srpska mučenika” (M. Nedića, D. Ljotića i D. Mihailovića), koji su u ratu činili korpus tzv. „nacionalnih snaga”, anti-antifašisti su u manjoj meri reči kritike upućivali na račun navodnog antifašizma ravnogorskog pokreta.

Istorijski favoriti anti-antifašizma u Srbiji bili su general Milan Nedić i Dimitrije Ljotić. Njihove istorijske uloge su predstavljane kao uzorne, patriotske i „nacionalno-odgovorne”, uz relativizovanje njihove uloge u zločinima, pa čak i uz odobravanje brutalnih antikomunističkih (antipartizanskih) mera i akcija. U celini je prihvatana ideologija tzv. „domaćinske Srbije”, svojevrsna etničko-pravoslavna politička ideologija zasnovana

na partijarhalnosti, politizaciji pravoslavlja, na monarhizmu, klerikalizmu („simfonija” vlasti države i crkve). Predstavljajući antifašiste-komuniste kao veće neprijatelje srpskog naroda od samih fašista, anti-antifašisti su ponavljali rasističke koncepcije o navodnom očuvanju „biološke supstance” srpskog naroda u vreme Drugog svetskog rata, mestimično forsirajući i određene eugeničke ideje u svojim časopisima.

Anti-antifašisti, neofašisti, podržavaju rehabilitaciju Milana Nedića

U drugoj deceniji 21. veka anti-antifašizam je u ovom obliku donekle odumro, a njegovi glavni predstavnici, u najvećoj meri oduševljene pristalice savremenog ruskog režima, uglavnom pod uticajem veličanja sopstvenog antifašizma u Rusiji, promenili su ideološki narativ: okrenuli su se falsifikovanju i nacionalizaciji antifašizma u Jugoslaviji, navodeći da su Srbi jedini južnoslovenski „antifašistički narod”, pokazujući i dalje razumevanje za „istorijsku žrtvu” Milana Nedića, ali stavljajući akcenat na „dvostruki srpski antifašizam” (ravnogor-

ski i partizanski). U aistorijskoj konstrukciji srpski partizani (drugih kao da nije ni bilo) takođe su pronašli svoje priznato mesto, ali odvojeni u potpunosti od svog vrhovnog komandanta J. B. Tita, kojeg zagovornici ove nove forme falsifikovanja istorije i dalje smatraju za glavnog neprijatelja srpskog naroda iz dramatične ratne epohe (1941–1945) kao i iz posleratnog perioda.

Literatura: Todor Kuljić, „Istoriografski revizionizam u poslesocijalističkim režimima”, *Balkanski rašomon. Istorijsko i literarno viđenje raspada SFRJ, Beograd 2002; Todor Kuljić, Prevladanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka, Beograd 2002; Jovan Byford, Denial and Repression of Antisemitism. Post-Communist Remembrance of the Serbian Bishop Nikolaj Velimirović, Budapest–New York 2008.*

ANTIFAŠIZAM I ROK. S popularizacijom rok muzike u socijalističkoj Jugoslaviji i značajnim izmenama u načinu života najmlađih generacija, revolucionarne tradicije su postepeno bledele u javnom prostoru. Odatle i pokušaji nekoliko značajnijih umetnika i izvođača da kroz nove forme muzike afirmišu ideje socijalizma i Narodnooslobodilačke borbe. U tom smislu, delatnost Kornij grupe predvođene Kornelijom Batom Kovačem posebno se izdvajala. Njihov singl *Ivo Lola*, koji su izdali 1973, predstavljao je prvi veliki hit koji je ličnost hrabrog komunističkog vođe, tragično stradalog 1943. godine, oživeo kroz savremeno rok stvaralaštvo. Upečatljiv glas tadašnjeg vokalnog izvođača Zlatka Pejakovića snažno je afirmisao odanost idealima komunizma mladog partizanskog borca koji je tragično izgubio život. Tokom sedamdesetih godina Kornij grupa je uradila nekoliko sličnih ostvarenja koja su redovno izvođena na javnim ceremonijama i brojnim svečanostima kojima su obeležavani državni i lokalni praznici: *Budi se istok i zapad, Crveni barjak i Pesma o Titu*. Posle smrti Josipa Broza Tita 1980, Đorđe Balašević je napisao nekoliko dela koja su postala omladinske himne generacija rođenih pedesetih

i šezdesetih godina 20. veka: *Računajte na nas, Tripud sam video Tita maršala*.

Kornij grupa 1968. godine

Tokom poslednje dve decenije postojanja Jugoslavije rokenrol je afirmisao patriotizam i antifašističke vrednosti kroz nekoliko veoma uspešnih ostvarenja, među kojima su svakako najpoznatiji primeri bile pesme Ismete Krvavac *Zemljo moja* i Zdravka Čolića *Druže Tito, mi ti se kunemo*. Najzad, sasvim nov ton čitavoj ideji jugoslovenstva u osamdesetim dala su ostvarenja: *Jugoslovenka D'Boys benda, Jugoslovenka Lepe Brene i Hej, Jugosloveni Doris Dragović*.

Literatura: Petar Janjatić, *Ex YU rock enciklopedija: 1960–2015, Beograd 2016.*

B

BOŠKO BUHA. Boško Buha je rođen 1926. godine u selu Gradina kod Virovitice u Slavoniji. Početkom rata sklanjao se od ustaša i dolazi u Mačvu. Tu, kao petnaestogodišnjak, Boško Buha se priključio Mačvanskom odredu narodnooslobodilačkog pokreta.

Boško Buha, četvrti zdesna, u društvu saboraca iz Druge proleterske brigade, decembra 1942.

Kasnije prelazi u Užički odred, a od marta 1942. je u sastavu Druge proleterske brigade kao borac Prve čete Četvrtog užičkog bataljona. Kao bombaš je pokazao izuzetnu umešnost i hrabrost u mnogobrojnim borbama s Nemcima, ustašama i četnicima. Njegove akcije uništavanja neprijateljskih bunkera postale su često prepričavani ratni događaji, čime je stekao legendarni status. Na jesen 1941. godine primljen je u SKOJ, a na osnivačkom kongresu Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije u Bihaću, 27–29. decembra 1942, predvodio je omladinu Druge proleterske brigade i za govornicom pričao o iskustvima bombaša iz borbe. Poginuo je 23. septembra 1943. godine u okršaju sa četnicima kod mesta Jabuka u blizini Prijepolja.

Boško Buha je proglašen za narodnog heroja 1951. godine. Sahranjen je u Pljevljima, a nad njegovom grobnicom je 1971. godine podignut spomenik. Na mestu njegove pogibije je postavljeno skromno

spomen-obeležje, dok je njegovo okruženje pretvoreno u Memorijalni prostor „Boško Buha” koji se sastoji od spomen-doma i niza pratećih objekata i spomen-obeležja. U socijalističkoj Jugoslaviji je postao simbol deteta borca. Mnoge škole i ulice su ponele njegovo ime, a na više mesta su postavljene njegove spomen-biste.

Literatura: Narodni heroji Jugoslavije, knjiga prva A–M, Mladost, Beograd 1975; Manjo Vukotić, Memorijalni prostor Boško Buha, Jabuka, Turistička štampa, Beograd 1979.

BRATSTVO I JEDINSTVO. Tokom postojanja socijalističke Jugoslavije, bratstvo i jedinstvo je smatrano za jedan od najvažnijih rezultata NOB, pored oslobođenja zemlje i spovedene socijalističke revolucije. Pod ovim terminom se podrazumevala međusobna saradnja svih naroda i narodnosti u Jugoslaviji. Isticalo se da je ono izgrađeno tokom rata, u borbi protiv okupatora i kvislinga, zahvaljujući naporima

KPJ, i pripadnika samih naroda, a u cilju ostvarivanja međunacionalne jednakosti. Rad na ostvarivanju ove saradnje imao je za cilj i prekidanje šovinističkih istupa i međunacionalnih zločina među narodima koji su živeli na tlu Jugoslavije.

Omladinske radne akcije, simbol bratstva i jedinstva

Josip Broz Tito i KPJ su posle rata bili svesni da neće svi lako zaboraviti međunacionalne zločine iz ratnih vremena. Zbog toga su se svim silama trudili da održavaju proklamovano bratstvo i jedinstvo i suzbijaju sve pokušaje nacionalističkih istupa. Na ovome je posebno insistirao vođa jugoslovenske države Josip Broz Tito. Skoro da nije bilo većeg javnog govora u kome on ne bi spomenuo bratstvo i jedinstvo i potrebu za njegovim očuvanjem. To pominjanje se posebno povećavalo ukoliko je pretila neka spoljna ili unutrašnja politička opasnost. Činjenica da je ta praksa opstala sve do kraja njegovog života, govori da je i sam bio svestan da to bratstvo i jedinstvo ne počiva na čvrstim temeljima i da se lako može urušiti. Upravo su događaji iz devedesetih godina dvadesetog veka i pokazali opravdanost negovanja bratstva i jedinstva, pošto su se s odustajanjem od njih desili ponovni izlivi šovinizma, novi zločini i sam raspad Jugoslavije.

Literatura: Leksikon narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941–1945. Prva knjiga A–LJ, Narodna knjiga, Partizanska knjiga, Beograd, Ljubljana, 1980; Leksikon narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941–1945. Druga knjiga M–Ž, Narodna knjiga, Partizanska knjiga, Beograd, Ljubljana, 1980.

Č

ČETNICI. U prvim mesecima okupacije Jugoslavije, pored partizanskih jedinica, postojala je još jedna skupina ljudi koji su imali ambiciju da se suprotstave Nemcima i koji će ostati zapamćeni kao „četnici” ili Jugoslovenska vojska u otadžbini (JVuO). Pukovnik Draža Mihailović je u maju 1941. godine okupio oko sebe jedan deo oficira Jugoslovenske kraljevske vojske koji su, odbijajući kapitulaciju, hteli da nastave borbu protiv okupatora. U tom smislu oni su predstavili na terenu vojni kontinuitet s vojskom Kraljevine Jugoslavije, čiju su političku egzistenciju predstavljali vlada i kraljevska porodica u izbeglištvu u Londonu. Oslobođenje otadžbine i ponovno uspostavljanje vladavine porodice Karađorđevića, na osnovu političkog, ekonomskog i društvenog poretka koji je postojao sve do sloma u aprilu 1941, bili su na početku glavni ciljevi tog pokreta. Draži Mihailoviću pristupili su i predstavnici predratnih stranaka koji su dali četničkom pokretu i političku dimenziju. Među njima, Dragiša Vasić, Stevan Moljević, Mladen Žujović i drugi okupljeni u Centralnom nacionalnom komitetu odigrali su najvažniju ulogu. Uprkos tome, četnički pokret je ostao, najviše zbog ubeđenja njegovog vođe Draže Mihailovića da ne treba dozvoliti političkom radu da bude jači od vojne organizacije, bez pravog i jasnog političkog programa: on se zapravo oslanjao na program Srpskog kulturnog kluba koji je delovao sve do početka rata. Stevan Moljević je u tom duhu izradio

već krajem juna 1941. godine projekat *Velika Srbija*. Polazeći od potrebe da svi krajevi Kraljevine Jugoslavije treba da se ujedine u jedinstvenu jedinicu, Moljević je izrazio i potrebu da Velika Srbija bude homogeno čista, pre svega preseljavanjem nesrpskog elementa (Hrvata naročito) van granica nove jedinice, ali i čišćenjem od narodnih manjina i nenacionalnih elemenata (odnosno komunisti). Na taj način je trebalo reorganizovati Kraljevinu Jugoslavije u kojoj bi Srbija i Srbi imali napokon centralnu, ali i apsolutnu vlast, dok bi joj druge jedinice (Hrvatska, Slovenija itd) bile potčinjene. Srbija bi dobila na taj način i centralno mesto na celom Balkanu. Osveta nad Hrvatima i Muslimanima zbog zločina koje su već tada vršili nad Srbima u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, bila je takođe važna stavka tog projekta.

Nedostatak jasnog ideološkog opredeljenja protiv fašizma i nacizma s jedne strane, kao i nastavak primenjivanja politike nacionalizacije koju su vladajući srpski krugovi nasilno započeli tokom ratova 1912. i 1913. godine, doveli su do pozicioniranja Jugoslovenske vojske u otadžbini na rub

između antiokupatorskog raspoloženja i oportunističke saradnje s okupatorima i kvislinzima u cilju realizacije svojih planova koji su, u mnogim slučajevima, mogli da se bez većih problema prilagode novonastaloj situaciji. Između snaga četnika i kvislinga naročito, postojao je pre svega zajednički stav po kojem su komunisti bili najveći neprijatelji: ako su oni za kvislinge predstavljali zlo koje je trebalo uništiti jer se radilo o najvećem neprijatelju nacionalsocijalističkog poretka, za četnike su oni bili ozbiljna i realna pretnja za ponovno uspostavljanje centralističke monarhije sa Srbijom i Srbima na čelu. Ratne okolnosti su dozvolile da se u ime tog zajedničkog interesa oružje uperi upravo protiv komunisti, i to u više navrata, sve do kraja rata. Upravo u ime antikomunizma, posle pregovora s Nemcima u novembru 1941. godine, započela je između vlade Milana Nedića i Jugoslovenske vojske u otadžbini posebna vrsta saradnje, koju je Mihailović dozvoljavao preko legalizacije određenog broja njegovih odreda, preko dobijanja oružja, finansijske pomoći, hrane ili preko zajedničkog dejstva u oblastima ugroženim

Draža Mihailović na suđenju 1946. godine u Beogradu

od partizana. Legalizovani četnici postali su problem za vojnu sposobnost vojske Draže Mihailovića, ali su istovremeno lakoćom kojom su se privikli na novu dužnost dokazali da kod mnogih oficira, podoficira i vojnika Jugoslovenske vojske u otadžbini nije postojala svest o borbi protiv okupatora niti su postojale ideološke prepreke da s Nemcima sarađuju i da postanu deo kvislinškog aparata, koji je, da podsetimo, bio upravo deo nacionalsocijalističkog novog poretka. Ideja o stvaranju Velike homogene Srbije i saradnja s kvislinškim i okupatorskim formacijama stvorile su idealne mogućnosti kako bi snage Draže Mihailovića počele sa sprovođenjem plana o čišćenju teritorija od nacionalnih manjina. Pored masovnih zločina koje su počinili u Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori već septembra 1941. godine, u februaru 1943. godine su izvršili pokolj muslimanskog stanovništva u istočnoj Bosni i u Sandžaku poubijavši više od 8.000 nevinih ljudi, uglavnom žena i dece.

Literatura: Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945, Vojnoizdavački i Novinski centar, Beograd, 1992*; Jožo Tomašević, *Četnici u Drugom svetskom ratu, Liber, Zagreb, 1979*; Ivan Matović (ur.), *Zločini četničkog pokreta u Srbiji 1941–1945, Zbornik radova s okruglog stola održanog 25. septembra 2012, SUBNOR Srbije, Beograd, 2012*; Fikreta Jelić-Butić, *Četnici u Hrvatskoj 1941–1945, Globus, Zagreb, 1986*; Milan Radanović, *Kazna i zločin. Snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za ratne zločine (1941–1944) i vojni gubici (1944–1945), Rosa Luxemburg Stiftung, Beograd 2015.*

ČETVRTI JUL (DAN BORCA). Nakon napada nacističke Nemačke na Sovjetski Savez 22. juna 1941, Staljin i Kominternu su pozvali sve komunističke partije u porobljenoj Evropi da podignu ustanak protiv Nemaca. Komunistička partija Jugoslavije odazvala se tom pozivu. U Beogradu, u kući Vladislava Ribnikara, vlasnika i direktora dnevnog lista *Politika*, 4. jula 1941. sastao se Politburo Centralnog komiteta KPJ. Sednicu je vodio Josip Broz Tito, generalni sekretar KPJ,

a prisustvovali su: Aleksandar Ranković, Milovan Đilas, Ivo Lola Ribar, Svetozar Vukmanović Tempo i Sreten Žujović. Politburo je tada doneo odluku da se otpočne organizovani ustanak protiv okupatora, kao i niz drugih odluka u vezi s njegovim početkom. Tri dana kasnije ustanak je i započeo u Srbiji, a zatim 13. jula u Crnoj Gori, 22. jula u Sloveniji, 27. jula u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini i 11. oktobra u Meke-doniji.

Kuća Vladislava Ribnikara u Beogradu gde je održana sednica 4. jula 1941. godine

Zbog značaja navedene odluke za istoriju Jugoslavije i sprovedene socijalističke revolucije, 4. jul je 26. juna 1956. proglašen za praznik ustanka naroda i narodnosti Jugoslavije i proslavljan kao Dan borca. SUBNOR Jugoslavije je u čast ovog dana dodeljivao svoju nagradu.

U originalnoj zgradi sastanka, u bulevaru Kneza Aleksandra Karađorđevića 10 a, 1. maja 1950. otvoreni su Muzej „4. jula“, koji je radio do 2000. godine.

Literatura: *Leksikon narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941–1945. Prva knjiga A–LJ, Narodna knjiga, Partizanska knjiga, Beograd, Ljubljana, 1980*; *Историја Савеза комуниста Југославије, Комунист, Народна књига, Рад, Београд 1985.*

D

DAN USTANKA NARODA SRBIJE, 7. JUL (1941).

Posle kratkotrajnog Aprilskog rata, u kome je jugoslovenska vojska poražena, a jugoslovenska vlada izbegla iz zemlje, okupacione sile podelile su međusobno delove Jugoslavije, a na drugom, pretežnom delu njene teritorije, formirane su kvislinške tvorevine – Nezavisna Država Hrvatska (NDH) i Srbija (pod nemačkom okupacijom). Dok je u NDH vlast preuzela jedna sasvim spremna vojno-politička profašistička grupacija, u Srbiji je nemački okupator etapno, premda srazmerno brzo uspostavio upravno-kvislinški aparat, pod svojom strogom kontrolom. Glavni zadatak bio je održavanje reda u okupiranoj zemlji, a posle napada Nemačke na SSSR pojačana je i ranije prisutna antikomunistička delatnost okupatora i kvislinga.

Posle napada na SSSR komunisti u Jugoslaviji povukli su se, s jedne strane, još dublje u ilegalu, a s druge strane su intenzivirali akcije za organizovanje otpora fašističkim okupatorima, sa ciljem da se borbom protiv okupatora u sopstvenoj zemlji ispuni obaveza proletarske solidarnosti s prvom zemljom socijalizma. Osim toga, komunisti su računali na snažnu podršku SSSR njihovoj borbi. U suštini, isprva se više računalo na to da će SSSR pomoći borbu komunista u okupiranim zemljama, nego što će ustanici u okupiranim oblastima biti na pomoći nepobedivom Sovjetskom Savezu.

U takvim okolnostima, posle 22. juna 1941. aktivirana je već i dodatno raširena postojeća mreža ilegalnih organizacija komunista, što im je omogućilo da veoma brzo organizuju prve boračke jedinice za otpor okupatoru. Intenzivno se formiraju manje čete, pretežno od komunista i njihovih simpatizera, koje odlaze u šume, brda i druge skrovite predele, čekajući naredbu za početak opšteg ustanka, ali izvodeći ponegde i samostalne akcije. Odluka o početku ustanka doneta je 4. jula 1941. u

Beogradu (Dan borca), a počela je da se realizuje 7. jula prilikom održavanja narodne svetkovine u Beloj Crkvi.

Na ivanjdanski narodni skup došla je Rađevska četa Valjevskog odreda predvođena komandirskom Mišom Pantićem, lekarom i španskim borcem koji je radio i kao novinar, i Žikicom Jovanovićem Špancem, tada političkim komesarom. Partizani su pozvali okupljeni narod na ustanak protiv okupatora i njegovih unutrašnjih pomagača, koji su doprinisili uspostavljanju poretka koji je bio u interesu okupatora. Po dojavu da su se u Beloj Crkvi pojavili komunisti pod oružjem, ubrzo je pristigla žandarmerijska patrola. U okršaju do kojeg je došlo, Žikica Jovanović je usmrtio dvojicu kvislinških žandarma. Imajući u vidu da je kvislinški aparat bio u potpunosti u službi ciljeva okupatora, ovaj događaj proglašen je za početak ustanka naroda Srbije protiv fašizma.

Spomenik Žikici Jovanoviću Špancu u u Radanovcima pokraj Kosjerića, na mestu Jovanovićeve pogibije, rad vajara Miroslava Protića

U naknadnim interpretacijama, osobito posle sloma socijalizma i Jugoslavije, često se na ovaj događaj gledalo iz perspektive nacionalne patetike: „Pucao je Srbin na Srbina.“ Tragični element građanskog rata nesumnjivo je postojao, ali je on bio rezultat podele koja je bila toliko duboka da se nije mogla ni lokalno ni globalno završiti drugačije nego totalnim ratom. Linija su-

koba je prošla kroz veoma veliki broj naroda i država, ostavljajući s jedne strane fašiste i njihove saradnike, a s druge antifašiste. To je bila podela koja je bila po svojoj važnosti iznad svakog nacionalnog identiteta u tom trenutku, i tako se bezmalo svuda i manifestovala.

Literatura: *Leksikon narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941–1945. Prva knjiga A–L, Narodna knjiga, Partizanska knjiga, Beograd, Ljubljana, 1980; Историја Савеза комуниста Југославије, Комунист, Народна књига, Рад, Београд 1985.*

DEVETI MAJ. Dana 8. maja 1945. godine po srednjoevropskom, odnosno 9. maja po moskovskom računanju vremena, nacistička Nemačka je potpisala svoj poslednji akt – безусловnu kapitulaciju. Zbog toga se oba datuma proslavljaju kao Dan pobeđe nad fašizmom – prvi na zapadu Evrope, drugi na njenom istoku. U različitim formama obeležavanja ovog datuma širom Evrope i sveta, najznačajnije su bile velike vojne parade organizovane u Moskvi, pre svega tokom socijalističke ere.

U Jugoslaviji je 9. maj 1946. i 1947. godine obeležen vojnim paradama u Beogradu. U sledećim godinama je organizovano polaganje venaca na Grobu neznanog junaka na Avali i čitavom nizu grobnica iz Drugog svetskog rata širom zemlje.

Zbog sukoba s Informbiroom i potrebe da odbrani svoju ulogu u ratu, Jugoslavija od 1952. do 1965. godine kao Dan pobeđe obeležava 15. maj, podsećajući se na dan kada su u samoj Jugoslaviji prekinute borbe. Povratak na proslavu Dana pobeđe 9. maja ostvaren je u okviru širih jugoslovenskih spoljnopolitičkih angažmana i njene agitacije za mir u svetu, razoružanje i mirovnu koegzistenciju. Komemoracije su i dalje podrazumevale podsećanje na rat i polaganje venaca, ali su u poslednje dve decenije postojanja socijalističke Jugoslavije ponovo organizovane velike parade u Beogradu, i to na petogodišnjice: 1970, 1975. i 1985. (1980. godine nije održana zbog Titove smrti).

Kao univerzalni datum pobeđe nad fašizmom, Dan pobeđe je, na različite načine, nastavio da se obeležava i posle pada komunizma u Evropi.

Sovjetski vojnici u oslobođenom Berlinu, maja 1945. godine

Literatura: *Leksikon narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941–1945. Prva knjiga A–L, Narodna knjiga, Partizanska knjiga, Beograd, Ljubljana, 1980; Ненад Лајбеншпергер, Победе, устанци, борба и жртве – чега се Југославија сећала?, Уметност као отпор фашизму, Публикација поводом седамдесетогодишњице победе над фашизмом. 9. мај 1945–2015, ур. М. Васиљевић, Београд 2015; Dragomir Bondžić, Obeležavanje Dana pobeде u Srbiji 1945–1955. u Srbiji (Jugoslavija) 1945–2005. Ideologije, pokreti, praksa. Zbornik radova s međunarodnog naučnog skupa održanog 4–6. maja 2005. u Somboru, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2006.*

DOKTOR MLADEN STOJANOVIĆ. Mladen Stojanović je rođen u Prijedoru 1896. godine. Još kao mladić je pokazivao buntovnu i borbenu prirodu i spremnost da se bori za ideale u koje je verovao. Kao gimnazijalac je uhapšen i osuđen u Tuzli zbog pripadništva Mladog Bosni na šesnaest godina robije. Po završetku Prvog svetskog rata posvetio se studijama medicine u Zagrebu i Beču, i kasnije lekarskom pozivu. Radio je u Zagrebu, Sarajevu, Dalmaciji i rodnom Prijedoru, gde je veoma brzo postao jedna od centralnih ličnosti, kao nesebičan lekar koji pomaže svima bez obzira na to da li mogu da mu plate. Postao je član KPJ neposredno pred početak Drugog svetskog rata. Mobilisan tokom Aprilskog rata, Doktor Mladen je bio svedok teškog poraza jugoslovenske vojske. Ubrzo po povratku u Prijedor odlučio je da se uključi u borbu protiv fašizma. Ugled koji je stekao pre rata u narodu, gotovo je predodredio Doktora Mladena da bude proglašen za vođu ustanka na Kozari i da preuzme rukovođenje partizanskim jedinicama koje su formirali seljaci i građani spremni na borbu protiv nacista i ustaša. Tokom leta i jeseni 1941. on je sa svojim saborcima vodio nekoliko borbi u kojima je naneo velike gubitke neprijateljskim formacijama. Stanovnici kozarskih sela su masovno počeli da pristupaju partizanskim jedinicama u odlučnoj nameri da

zaustave ustaške represalije nad srpskim stanovništvom, kao i četničke odmazde u muslimanskim selima.

Kozarski odred je 5. decembra vodio najznačajniju bitku tokom te prve ratne godine. U bici na Mrakovici partizanima je pošlo za rukom da neprijateljima nanesu ogromne gubitke i da zarobe veliku količinu oružja. Ovenčan slavom, Doktor Mladen je prešao sa svojim saborcima u podgrmečki kraj, gde je naišao na nepodeljeno oduševljenje naroda. O iskrenoj podršci koju je Doktor Mladen imao među seljacima grmečkih sela prvi je ostavio pisana svedočanstva Branko Čopić. U narodu identifikovan s Milošem Obilićem, Doktor Mladen je postao legendarni junak o kome su spevane narodne pesme još za života. S kozarskim i grmečkim proleterima početkom februara je krenuo u centralnu Bosnu. Tu su ih sačekale četničke jedinice koje su iz zasede napale proletherske borce i ranile dr Mladena Stojanovića. Uz brigu svojih saboraca i negu dr Danice Perović, on se sporo oporavljao narednih mesec dana u poljskoj bolnici u selu Jošavka. Četnici su, međutim, ubili sve ranjene partizane, a na samom kraju i njihovog komandanta dr Mladena Stojanovića.

Doktor Mladen Stojanović (1896–1942)

U čitavoj Krajini legenda o Doktoru Mladenu trajala je tokom čitavog rata. Bio je jedan od prvih boraca partizanskih jedinica koji su proglašeni za narodne heroje (samo četiri meseca od pogibije). Drugi krajiški odred je nastavio borbe s neprijateljima do kraja rata noseći ime legendarnog doktora. U socijalističkoj Jugoslaviji je veliki broj škola dobio njegovo ime, kao i različite institucije i ulice, čime je njegovo ime trajno upisano u kolektivnom pamćenju.

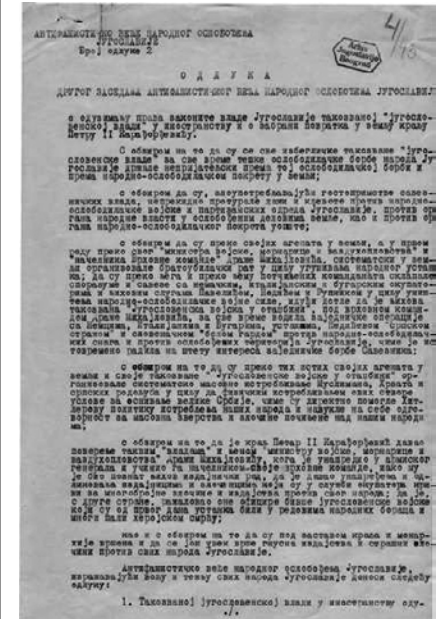
Na jednom od kozaračkih vrhova (Mrakovica), na kome je Doktor Mladen vodio svoju najčuveniju bitku, 1972. godine je podignut monumentalni Spomenik Revoluciji, posvećen palima za slobodu u Drugom svetskom ratu. Spomenik je visok 34 m i rad je čuvenog vajara Dušana Džamonje.

Literatura: *Rade Bašić, Doktor Mladen, Nacionalni park Kozara, Prijedor 1987.*

DVADESET DEVETI NOVEMBAR (DAN REPUBLIKE). Dan 29. novembar je datum s kojim se povezuju dva događaja socijalističke revolucije u Jugoslaviji, oba s izvanrednim političkim značajem. Prvi je 29. novembar 1943. godine, datum početka Drugog zasedanja AVNOJ-a (v. Narodna vlast) u Jajcu. Na ovom zasedanju donete su značajne političke odluke, između ostalog i odluka kojom je izrečena zabrana povratka u zemlju kralju Petru II Karađorđeviću. Bilo je to prvo ozvaničavanje revolucionarne suštine NOR-a.

Drugi važan događaj jugoslovenske istorije u vezi je s 29. novembrom 1945. godine, kada je ukinuta monarhija u Jugoslaviji i uz svečane topovske salve označen početak njenog republikanskog uređenja. Predlog da se Jugoslavija proglasi za republiku, koji je u ime poslanika iz Srbije izneo Siniša Stanković, Ustavotvorna skupština Demokratske Federativne Jugoslavije prihvatila je aklamacijom. Na taj način narodni predstavnici, mahom iz narodnofrontovske većine, realizovali su jedno od centralnih programskih i izbornih načela Narodnog Fronta Jugoslavije.

U početku nije postojala ustanova Predsednika Republike, već je poslove iz njegove nadležnosti vršio kolegijalni organ – Prezidium Narodne Skupštine FNRJ. Od 1953. ustanovljava se funkcija Predsednika Republike, koji je istovremeno bio i predsednik Saveznog izvršnog veća (vlade). Na tu dužnost je izabran Josip Broz Tito.

Odluka Drugog zasedanja antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije

Imajući u vidu ovaj dvostruki značaj 29. novembra za istoriju socijalističke revolucije, datum je u Jugoslaviji proslavljan kao Dan Republike. Pošto su na Drugom zasedanju AVNOJ-a donete najvažnije odluke koje će u budućnosti biti realizovane, ovo ratno zasedanje je smatrano za postavljanje temelja budućeg uređenja jugoslovenske države, pa je datum 29. XI 1943. bio ispisan i na grbu socijalističke Jugoslavije. Time je, uprkos tome što je postupak ukidanja monarhije bio izveden legalnim sredstvima (izbori, odluka Ustavotvorne skupštine), naglašena revolucionarnost ovog čina.

Literatura: Veliki dani. Svjedočanstva o Republici, prir. U. Eldan, Zagreb 1959; S. Bosiljičić, Rađanje republike, Beograd 1963; B. Petranović, Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji 1941–1945, S. Nešović, B. Petranović, AVNOJ i revolucija – tematska zbirka dokumenata, Beograd 1983; С. Милошевић, „Укидање монархије у Југославији: став југословенских комуниста према монархији од Другог заседања АВНОЈ-а до избора 1945. године“, Историјска трибина: „Истраживање младих сарадника Института за новију историју Србије“, Београд 2013, 153–182.

Yad Vashem, svetski centar za očuvanje sećanja na Holokaust

DVADESET SEDMI JANUAR (MEĐUNARODNI DAN SEĆANJA NA ŽRTVE HOLOKAUSTA). Januara 2000. godine predstavnicima 46 vlada potpisali su u Stokholmu Deklaraciju Međunarodnog foruma o Holokaustu u nameri da podstaknu međunarodnu zajednicu da se na odgovarajući način seća žrtava Holokausta za koji je konstatovano da je „fundamentalno osporio osnove civilizacije“. Dve godine kasnije, u oktobru 2002. godine, ministri obrazovanja članica Veća Evrope doneli su rezoluciju kojom je bilo predviđeno da se Dan sećanja na žrtve Holokausta mora ustanoviti u svim zemljama potpisnicama rezolucije. Konačno, 1. novembra 2005. godine usvojena je Rezolucija Generalne skupštine Ujedinjenih nacija kojom je 27. januara, datum kada su jedinice Crvene armije oslobodile Koncentracioni logor Aušvic-Birkenau u kome je tokom Drugog svetskog rata ubijeno oko

960.000 Jevreja, proglasi Međunarodnim danom sećanja na žrtve Holokausta. Tokom Drugog svetskog rata ubijeno je oko šest miliona Jevreja. Od šest miliona ubijenih, milion i po su bila deca. Od 33.577 Jevreja koji su 1941. godine živeli na teritoriji današnje Republike Srbije život je izgubilo 27.024, odnosno 80,48% ukupne jevrejske populacije. Međunarodni dan sećanja na žrtve Holokausta obeležava se i u Republici Srbiji.

Literatura: Deklaracija Međunarodnog foruma o Holokaustu, Rezolucija Generalne skupštine Ujedinjenih nacija o Međunarodnom danu sećanja na žrtve Holokausta.

DVADESET SEDMI MART 1941. U istoriji je 27. mart 1941. godine ostao zabeležen kao dan u kome je izvršen državni udar – svrgnuto tročlano namesništvo i Vlada Cvetković–Maček, ali i kao dan kad su u Beogradu i velikom broju drugih gradova na teritoriji Jugoslavije izbile demonstracije u kojima su građani jasno izneli zahtev za poništenje protokola o pristupanju Jugoslavije Trojnom paktu. Odluka namesništva da se Jugoslavija priključi Hitlerovom i Musolinijevom vojnopoličkom savezu doneta je posle nekoliko meseci razmatranja i ubeđivanja, tokom kojih su delovi političke elite Kraljevine Jugoslavije afirmisali fašističke i nacističke principe u javnom prostoru. Najdrastičniji primer u tom smislu bilo je donošenje dvaju antisemitskih uredbi u oktobru 1940. godine.

Saznavši za potpisivanje Trojnog pakta, građani Beograda su u ogromnom broju samoinicijativno izašli na ulice grada i iskazali nezadovoljstvo zbog donete odluke. Parole koje su tada nošene: Bolje rat nego pakt; Bolje grob nego rob, ušle su u antifašistički vokabular naroda Jugoslavije. Demonstranti su nosili britanske, američke, sovjetske zastave, kao i portrete najznačajnijih političkih figura.

U periodu socijalizma 27. mart je bio jedan od ključnih datuma koji su izdvajani kao najvažniji simbol antifašističke borbe. Pošto je ministar Cincar Marković potpisao

Demonstracije 27. marta 1941. u Beogradu

protokol o pristupanju Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu u Beču, probritanski krugovi u vrhu vojske i politike organizovali su puč kojim je zbačena vlada i ukinuto namesništvo. Knez Pavle je primoran da

napusti zemlju, dok je novu vladu formirao general Dušan Simović, a kralj Petar II proglašen punoletnim. Spremnost pučista na distanciranje od najmoćnije države tadašnje Evrope ne bi, međutim, imalo efekta da istoga dana desetine hiljada ljudi nisu izašle na ulice.

Hitler je besno dočekao vesti iz Jugoslavije. Bez razmišljanja je naredio napad na Jugoslaviju u što skorijem vremenskom roku i njeno potpuno razbijanje.

Literatura: Branko Petranović, mr Nikola Žutić, 27. mart 1941, Tematska zbirka dokumenata, NIKOM Beograd, 1990.

Politika izveštava o puču, 28. mart 1941.

Đ

ĐORĐE ANDREJEVIĆ KUN. Đorđe Andrejević Kun (1904–1964) bio je slikar i grafičar, učesnik Španskog građanskog rata i Narodnooslobodilačke borbe. Od 1945. godine bio je profesor Akademije likovnih umetnosti u Beogradu, pred kraj života i dekan Akademije. Osim po svojim slikarskim i grafičkim delima poznat je kao tvorac idejnih rešenja za grb i zastavu socijalističke Jugoslavije. Pre rata, 1931, sa samo dvadeset i sedam godina pobedio je na anonim-

nom konkursu za grb grada Beograda koji je i danas u zvaničnoj upotrebi.

Rođen je u Vroclavu u Poljskoj (tada u Nemačkoj) i roditelji su mu bili Gertruda i Veljko Andrejević Kun, koji je bio grafički majstor i graver. Iz Berlina, gde je otac radio za jedno veliko grafičko preduzeće, porodica se 1914. seli u Beograd, i posle rata Đorđe prvo završava štamparski zanat, a potom uči slikarstvo na Umetničkoj školi u Beogradu, koju završava 1925. U drugoj polovini dvadesetih, zahvaljujući trgovcu i kolekcionaru umetnosti Iliji Rankiću, Kun odlazi na slikarska usavršavanja u Italiju i Francusku. Prvu samostalnu izložbu imao je u Beogradu 1931, i tada je uglavnom izlagao mrtve prirode i akvarele u intimističko-građanskom duhu. U to vreme postaje član umetničkog udruženja Oblik.

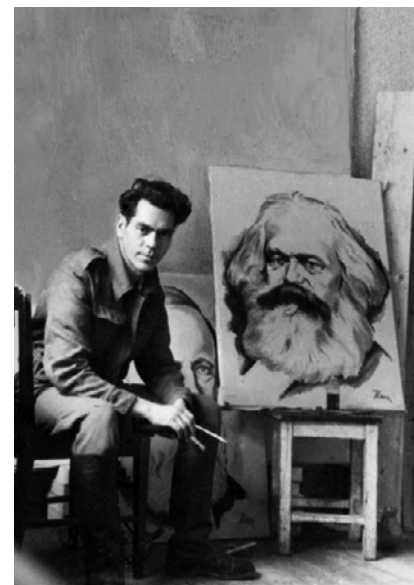
Godina 1934. bila je prelomna za Kuna. U skladu sa svojim političkim ubeđenjima – a bio je uključen u radnički pokret još od vremena kad je kao mladić učio grafički zanat – Kun prihvata zaključke Kongresa sovjetskih pisaca u Moskvi koji potvrđuju opredeljenja Druge međunarodne konferencije proleterskih i revolucionarnih pisaca 1930. godine u Harkovu, kada se inauguriše doktrina socijalističkog realizma. Kun razume ove preporuke pre svega kao zadatak slikara da se bavi neposrednim životom i radom radničke klase i postaje možda i vodeći predstavnik tzv. „socijalne umetnosti“ u Srbiji. Jedan je od osnivača umetničke grupe Život, koju su između ostalih činili i Mirko Kujačić, Vladeta Piperski, Radojica Živanović Noe, Vinko Grdan, Đorđe Teodorović, Prvoslav Pivo Karamatijević i drugi. Za razliku od umetničke grupe Zemlja u Hrvatskoj, grupa Život bila je „nejedinstvena u gledištima, i bliža dogmatskom radikalizmu“. Grupa je bila posvećena i pitanjima materijalnog položaja umetnika, ali posle 1936. godine uglavnom operiše kao kružok u kome se analiziraju dela Marksa i Englesa. Zbog svojih aktivnosti Kun je prvi put i uhapšen te iste godine.

Od 1934. pa sve do kraja Drugog svetskog rata Kun je bio uglavnom posvećen grafici

kao reproduktivnom likovnom mediju koji je smatrao najpogodnijim za društveno angažovanu i politički opredeljenu umetnost. Posle dvomesečnog života s rudarima u Borskom rudniku, 1934. nastaju crteži za buduću mapu grafika *Krvavo zlato*, koja ovekovečava pripovest o borskom rudaru „čija je njiva otrovnim plinom uništena“ i koji sada „iz svoje krvi i znoj stvara za druge milione i kuluči dok ga u čamovom sanduku ne odvuku u blato seoskog groblja“. Posle donesene zabrane policije je zaplenila najveći deo tiraža ove mape štampane u Bečeju, ali je izvestan broj primeraka napredna omladina uspela da „rasturi“ po Beogradu. Iduće godine Kun će pod naslovom *Iz borskog rudnika* na beogradskoj Jesenjoj izložbi izložiti pet naknadno otisnutih grafika iz zabranjene mape. Najpoznatija Kunova slikarska platna iz ovog perioda su *Kujna br. 4* (1936) i *Majka* (1937) koja prikazuju živote ljudi u dramatičnom siromaštvu. Kun se 1937. pridružuje Internacionalnim brigadama u Španskom građanskom ratu. Prizori i iskustva iz rata zabeleženi su po povratku u Beograd u mapi od dvanaest drvoreza pod nazivom *Za slobodu* (1938/39) koja je takođe bila zabranjena.

Po povratku iz Španije, Kun je pod stalnom prismotrom policije i biva više puta hapšen i na kraju zatočen u logoru Bileća. U Bileći je nastala serija crteža koji su bili priprema za novu grafičku mapu koju nije nikada realizovao. Početkom rata u okupiranom Beogradu između ostalog izrađuje i lažne legitimacije uz pomoć kojih su mnogi komunisti uspeli da pređu na oslobođenu teritoriju, uključujući i Josipa Broza Tita. Tokom Narodnooslobodilačkog rata nastaju crteži za njegovo najpoznatije grafičko delo, mapu *Partizani*, kao i niz drugih crteža i krokija u kojima se pre svega bavi figurom borca u pokretu i dalje redukuje svoj stil služeći se čvrstom linijom koju pokušava da dinamizuje u prikaz figure u akciji. Kunovi crteži iz NOR poput *Prenosa ranjenika* i *Streljanja* spadaju u najupečatljivija likovna svedočanstva iz rata. Kun je učestvovao i na Drugom zasedanju AVNOJ-a, gde

je radio na ukrašavanju sale u Jajcu. Po idejnom rešenju koje je navodno zamislio Moša Pijade, Kun je zajedno s Antunom Augustinčićem (koji je izveo motiv s pet buktinja) zaokružio nacrt za grb nove Jugoslavije tako što je dodao motiv žitnog klasja, te je ovo rešenje i potvrđeno kao državni grb Ustavom FNRJ donetim januara 1946. godine. Tokom rata Kun je napravio i nacрте za niz budućeg ordenja, uključujući i nacrt za Partizansku spomenicu, kojom je i sam ovenčan.

Đorđe Andrejević Kun u Jajcu

Posle rata Kun postaje profesor beogradske Akademije likovnih umetnosti, i njegov rad postaje uzorit za dogmatično viđenje programirane društvene uloge umetnosti, kakvu je pod ideologijom socijalističkog realizma u likovnoj kritici zastupao Jovan Popović koji je isticao Kunovu „naprednu idejnost“ i sposobnost da prikaže „predstavnikе naroda koji je nesalomljiv u svojoj pravедnoj borbi“. Iako svrstavan u „državne umetnike“, Kun će se 1951. (zajedno s Petrom Lubardom i Sretenom Stojanovićem) suprotstaviti birokratskom

aparatu Udruženja likovnih umetnika Srbije i ostavši u manjini formirati grupu Samostalni. Ipak, sa sve većom dominacijom „modernista“ na likovnoj sceni u Jugoslaviji tokom pedesetih godina Kunov uticaj na mlađe umetnike postajao je sve manji, iako je Kun i dalje imao značajne funkcije i tokom poslednje četiri godine pred kraj života obavljao dužnost dekana Fakulteta likovnih umetnosti u Beogradu.

Nosilac je visokih državnih odlikovanja: Ordena zasluga za narod prvog reda, Ordena za hrabrost i Ordena rada prvog reda.

Najveća kontroverza u biografiji Đorđa Andrejevića Kuna svakako se nalazi u optužbama koje se izriču na njegov račun povodom smrti slikara i, za vreme okupacije, dekana Tehničkog fakulteta Branka Popovića, koji mu je bio prijatelj i podržavao ga od početka rata, a koji je po oslobođenju Beograda 1944. streljan kao narodni neprijatelj i kolaborator. Kunu se najviše zamera što se odmah po Popovićevoj smrti uselio u njegov atelje u Knez Mihajlovoj ulici.

U ličnosti Đorđa Andrejevića Kuna prelamaju se sva politička, klasna, revolucionarna, estetska i etička pitanja umetnika koji bez rezerve aktivno sudeluje u društvenim zbivanjima i previranjima. Odnosno, Kunova umetnost je primer složenosti odnosa politike i umetnosti, i kao takav još uvek nije postao predmet novijih istraživanja koja bi podrobnije rasvetlila sve okolnosti života i rada ovog značajnog umetnika i istrajnog revolucionara i antifašiste.

Literatura: Momčilo Stevanović, *Đorđe Andrejević Kun, SANU, Beograd, 1977*; Božica Čosić, „Socijalna umetnost u Srbiji“ i Dragoslav Đorđević „Socijalistički realizam, 1945-1950“, u: Miodrag Protić (ur.), *Nadrealizam i socijalna umetnost, Muzej savremene umetnosti, Beograd, 1969*; Lidija Merenik, *Ideološki modeli: Srpsko slikarstvo 1945-1968, Beopolis, Beograd, 2001*; Mišela Blanuša, *Socijalna grafika: Između propagande i likovnog izraza, Muzej savremene umetnosti, Beograd, 2011*.

E

EPOPEJA PARTIZANA. *Epopeja partizana* naziv je pesme koja predstavlja deo završne scene filma reditelja Stoleta Jankovića *Partizani* rađenog u jugoslovensko-američkoj koprodukciji 1973. godine. Pesmu je otpevao tada mladi pevač Leo Martin. Pesma *Epopeja partizana* ima identičnu melodijsku liniju kao pesma *Odiseja* koju je Leo Martin trebalo da otpeva u Opatiji na jugoslovenskom takmičenju za Izbor za Pesmu Evrovizije 1973, što se nije desilo. Te godine na Izboru za pesmu Evrovizije u Luksemburgu Jugoslaviju je predstavljao Zdravko Čolić s pesmom *Gori vatra*. Pesma *Odiseja* koju je, kao i muziku za film *Partizani*, komponovao Vojkan Borisavljević, doživela je ogromnu popularnost koja traje do danas, dok je Leo Martin tokom sedamdesetih godina 20. veka stekao status najpoznatijeg jugoslovenskog šansonjera.

Istorijsku podlogu filma *Partizani* predstavlja stradanje Jevreja emigranata iz Kladovskog transporta u Šapcu, kao i dešavanja iz jeseni 1941: partizansko-četnički napad na grad, „Krvavi“ marš Šapčana do sremskog sela Jarka i osnivanje Šabačkog logora, borbe u zapadnoj Srbiji i povlačenje partizana u Bosnu krajem 1941. godine.

Žene borci Prvog Bataljona Sedamnaeste udarne brigade

Glavne uloge u filmu igrali su poznati američki glumac australijskog porekla Rod Tejlor (Rod Taylor) i velika jugoslovenska filmska zvezda Bata Živojinović. Pored njih, u filmu su glumili: Ksenija Gretsos (Xenia Gratsos), Adam Vest (Adam West), Olivera Katarina, Peter Karsten (Peter Carsten) i mnogi drugi. Scenario za film su pisali Stole Janković i Hauard Berk (Howard Berk). Dve sekvence filma snimljene su prema delovima priča *Pogreb* i *Paprat i vatra* poznatog srpskog pisca Antonija Isakovića. Tekstove za tri pesme, koje su pored Lea Martina u filmu otpievali Senka Veletanlić i Kičo Slabinac, napisali su Svetislav Vuković i Milan Vitezović. Pored Vojkana Borisavljevića, za dve muzičke teme u filmu bili su zaduženi Mikis Teodorakis (Mikis Theodorakis) i Boris Bizetić.

Epopeja partizana

*Uvek jedna želja ima od iskona,
da se ponos i sloboda večno brane,
uvek jedan put postoji,
put za slavne,
i ne može na tom putu da se stane.*

*Ima jedna čudna staza dobro znana,
koja uvek vodi pravo do megdana,
i čovek se kao feniks katkad rodi,
da bi opet mogao poći ka slobodi.*

*Epopeja partizana,
to je vreme kad je ponos bilo mreti,
epopeja partizana,
život jači od ponora koji preti.*

*Epopeja partizana,
epopeja, epopeja partizana.*

*Ima jedna čudna staza dobro znana,
koja uvek vodi pravo do megdana,
i čovek se kao feniks katkad rodi,
da bi opet mogao poći ka slobodi.*

*Epopeja partizana,
to je vreme kad je ponos bilo mreti,
epopeja partizana,*

život jači od ponora koji preti.

*Epopeja partizana,
to je bila epopeja partizana.*

*Epopeja partizana,
to je bila epopeja partizana.*

ERNESTO ČEGEVARA (*Ernesto „Che“ Guevara*). Ernesto Čegevara („Che“ Guevara) bio je južnoamerički revolucionar, borac protiv imperijalizma i kolonijalizma i najpoznatiji svetski gerilac iz vremena hladnog rata. Njegov lik je i danas ikona levičarskih i antifašističkih pokreta koji u različitim javnim oblicima kapitalizma prepoznaju elemente fašističkih ideologija.

Rođen je u Argentini 1928. godine i još kao student medicine proputovao čitavu Latinsku Ameriku. U memoarima *Dnevnik motocikliste* Če je opisao svoje prvo putovanje i intelektualno sazrevanje. Suočen s razmerama siromaštva, zaraznih bolesti i beznađa ljudi širom Južne Amerike koji su sebe videli kao „prezrene na svetu“, Če je prihvatio marksističku ideju proleterke revolucije i čitavog života se borio za pravo i jednakost svih i za ujedinjenje naroda

Južne Amerike. Na putu je upoznao ost-rakizovane: bolesne, prosjake, komuniste, rudare. Obilazio je bolnice i mesta za izolaciju nepoželjnih – upravo ona mesta koja je nešto kasnije Mičel Fuko (Michel Foucault) označio kao centralne institucije nadziranja i kažnjavanja (zatvore, bolnice, škole). Ta odiseja ga je promenila i navela da život posveti ideji revolucije.

Po završetku fakulteta Če se preselio u Meksiko, gde se 1955. priključio *Pokretu 26. juli* i, pored Fidela i Raula Kastro, postao jedan od najznačajnijih političkih, vojnih i diplomatskih prvaka kubanske revolucije. Kao harizmatički lider, velike hrabrosti i nepokolebljivosti, snažno je privlačio mase Kubanaca u gerilske jedinice. Ideje revolucije je širio po čitavoj Kubi i preko piratske radio-stanice Radio Rebelde, koju je osnovao 1958. Posle pobeđe revolucije, nalazio se na najvišim političkim pozicijama, bezrezervno afirmišući ideje socijalne pravde i jednakosti. Veru u svetsku revoluciju širio je neumornim radom, stalnim obraćanjima narodu, ali i knjigom *Gerilsko ratovanje*, koja je postala neizostavan priručnik za revolucionare širom sveta. Kao diplomatski predstavnik Kube proputovao je gotovo sve

Mauzolej posvećen Ernestu Čegavari u gradu Santa Klara na Kubi.

kontinente. Na jednom od brojnih putovanja odbio je da položi venac na Grob neznanog vojnika u Japanu distancirajući Kubu, i na simboličnom nivou, od militarističke politike Japana tokom Drugog svetskog rata. Na taj način, on je i formalno potvrdio identifikaciju revolucionara s antifašističkim idealima.

Borio se protiv imperijalističke politike SAD i bio glavni promoter vojnog povezivanja sa Sovjetskim Savezom i ideje postavljanja nuklearnih raketa na Kubi. Posle sovjetskog odustajanja od podizanja vojnih baza, Če je izjednačio ulogu i odgovornost dveju super-sila u hladnom ratu.

Vođen revolucionarnim idealima, napustio je Kubu 1965. i pridružio se gerilcima u Kongu i Mozambiku, da bi se na kraju vratio u Južnu Ameriku. U Boliviji je formirao Narodnooslobodilačku armiju Bolivije verujući da će pokrenuti internacionalnu revoluciju. Njegovi protivnici, među kojima je bilo nacističkih emigranata koji su posle Drugog svetskog rata izbegli u Latinsku Ameriku, pružili su odlučujuću pomoć agentima CIA koji su u oktobru 1967. organizovali akciju njegovog hapšenja i likvidacije u šumama Bolivije.

Literatura: Jon Anderson, *Che Guevara, A Revolutionary Life, Revised edition, Grove/Atlantic, Inc, New York 2010;* Ernesto Če Gevara, *Gerilsko ratovanje, predgovor Hari „Pombo“ Viljegas; prevod Dušan Popović, IPS Media Beograd 2008;* Zoran Stanojević, *Che Gevara i latinskoamerička revolucija, Istraživačko izdavački centar SSO Srbije, Beograd 1983.*

F

FOLKSDOJČERI. Folksdojčer (Volksdeutscher) je naziv za Nemce koji su živeli van Nemačke i Austrije. Oni nastanjeni u široj okolini Dunava (Banat, Bačka, Baranja, Srem i Slavonija) nazivani su i Podunavske Švabe (Donauschwaben). Nemci se na delove slovenačke teritorije doseljavaju od

14. veka, a na navedene prostore oko Dunava od 18. veka, nakon proterivanja Turaka. U novoj sredini su se našli među narodima koji su imali druge jezike i drugačije običaje. Na njih su prenosili svoju kulturu, životne i radne navike i znanja, a od njih su i sami ponešto preuzimali. Nestankom Austrougarske i stvaranjem Kraljevine SHS trudili su se da očuvaju svoj nacionalni identitet, pa su osnovali čitav niz udruženja, od kojih je najznačajniji bio Švapsko-nemački kulturni savez (Schwäbisch-Deutschen Kulturbund).

Folksdojčeri marširaju tokom jedne parade u Banatu 1941.

Nakon okupacije Jugoslavije, deo domaćih Nemaca stupio je u službu okupatora (i civilnu i vojnu). Od njih je bila formirana i posebna vojna jedinica: SS divizija „Princ Eugen“ koja je učestovala u pokušajima gušenja ustanka u Jugoslaviji, pri čemu su njeni pripadnici izvršili i ratne zločine prema civilima. Banat je dobio posebnu autonomiju sa folksdojčerskom upravom.

S povlačenjem Nemačke vojske krajem Drugog svetskog rata, iz Jugoslavije se evakuisao i deo Folksdojčera. Oni koji su ostali zatvarani su u logore i postepeno proterivani ili puštani da odu u Nemačku. Međutim, deo njih je stradao u odmazdama, od zaraznih bolesti u logorima ili je bio poslat na prinudni rad u SSSR. U novoj Jugoslaviji, Nemcima su oduzeta građanska prava, a celokupna imovina im je konfiskovana. Od oduzimanja imovine spasli su se samo oni koji su se borili u partizanskim redovi-

ma. Kad su u martu 1948. raspušteni logori za Nemce, u Jugoslaviji ih je ostalo samo oko 60.000, od predratnih oko 500.000.

Literatura: Zoran Janjetović, *Nemci u Vojvodini, INIS, Beograd 2009;* Vladimir Geiger, *Nestanak Folksdojčera, Nova Stvarnost, Zagreb 1997;* Srđan Božović, *Divizija „Princ Eugen“, Narodni muzej Pančevo, Pančevo 2011;* Nenađ Stefanović, *Jedan svet na Dunavu. Razgovori i komentari, Društvo za srpsko-nemačku saradnju, Beograd 2003.*

G

GEBRAUCHSMUSIK. Ženski pevski zbor (ŽPZ) Kombinat, kao i drugi ansambli ove vrste u svetu i kod nas (Horkestar) oslanjaju se na nasleđe onoga što se u muzikologiji naziva Gebrauchsmusik ili korisna muzika, upotrebna muzika. Ovaj termin je skovan dvadesetih godina prošlog veka kako bi se opisala reakcija na radikalni modernizam atonalnih stvaralaca, odnosno pokušaj pisanja muzike koja ima društvenu i neposrednu upotrebnu vrednost. Sam termin je skovao Hajnrih Besler, koji je utvrdio da „estetsko pristupanje ovoj muzici nije kroz slušanje već kroz učestvovanje, kako kroz sviranje, ples ili pevanje ili, generalno govoreći, kroz korišćenje [das Gebrauchen]“. Ovaj termin je posebno razvijen kroz delovanje Paula Hindemita koji je najviše uticao na pisanje pedagoški orijentisane muzike s izraženom socijalnom porukom za amatere, decu, za radio i mehaničke instrumente. Tako je razvijen i žanr „komada za učenje“, a na ovakvim projektima Hidemit je saradivao s Brehtom, kako bi se uspostavio nov način proizvodnje muzike u kome kompozitor ne bi imao završnu reč, odnosno u kojoj bi se odrekao svoje umetničke autonomije. Podrazumevala se participacija publike u zajedničkom pevanju horskih numera, kao vidu uspostavljanja sekularne i desakralizovane zajednice. Zanimljivo je da

je po rečima Hansa Ajzlera svojatanje Gebrauchsmusik dolazila i od desnih krugova koji su u njoj videli podobnu, umilnu muziku, iako je ona pre svega povezana s emancipatorskom, antifašističkom i političkom aktivnosti levice. Takođe, najžešće kritike ovog žanra dolazile su upravo od levih intelektualaca, pre svega od Teodora Adorna. Naime, on je smatrao Gebrauchsmusik jednim od četiri vida savremene muzike (ostale tri su bile moderna muzika (Šenberg), objektivizam (Stravinski) i nadrealizam (Vajl)). Hindemita kao glavnog predstavnika „utilitarne muzike“ Adorno je optužio da se suviše identifikuje sa fikcionalnim kolektivom. Takođe, Adorno smatra da jedina upotrebna vrednost muzike u kapitalističkom društvu jeste robna, i da je svaki pokušaj vraćanja muzike u prekapitalističku neposrednost ideologija „lažne svesti“. I u kasnijim tekstovima Adorno je smatrao da je Gebrauchsmusik idealna muzika birokratizovanog sveta.

U delovanju amaterskih, socijalno osve-

Paul Hindemith, jedan od najzaslužnijih kompozitora *Gebrauchsmusik*

šćenih horova i kolektiva zadržano je nešto od ideja Gebrauchsmusik-a, odnosno potreba da se umetnost izmesti iz sfere autonomije nazad u sferu delatne zajednice. Zato je važno razmisliti i o pozitivnim aspektima ovog termina. Kao i potrebi da što širi broj ljudi participira u muzičkoj praksi, kako bi izrazili svoje neslaganje sa zvaničnom umetnošću i prinudnim estetskim rešenjima savremenog kapitalizma.

Literatura: Hanns Eisler, *Contemporary music and fascism*, iz: Hanns Eisler – *Musik und Politik – Schriften 1924–1948*, ed. Günter Mayer, 1973: VEB Deutscher Verlag für Musik, Leipzig, pp. 489-493.; Stephen Hinton. "Gebrauchsmusik." *Grove Music Online. Oxford Music Online. Oxford University Press. Web. 24. dec. 2016.*; T.W. Adorno: 'Zur gesellschaftlichen Lage der Musik', *Zeitschrift für Sozialforschung*, 1 (1932), 103–24, 356–78.; T.W. Adorno: „Ad vorem Hindemith“, *Impromptus* (Frankfurt, 1968, 3/1970), 51–87.

GERNIKA (Guernica). Gernika je gradić u španskoj provinciji Baskiji, čije je ime postalo sinonim stradanja i surovog fašističkog odnosa prema nedužnim civilima. Nemački bombarderi Luftvafeove legije Kondor, uz pomoć italijanske fašističke avijacije, na poziv Frankovih falangista izvršili su stravičan napad na grad 26. aprila 1937. Operacija Rigen (Rügen), kako je nazvano bombardovanje Gernike, prema rečima napadača bila je uspešna. U stvarnosti to je značilo stotine ubijenih, hiljade ranjenih ljudi i potpuno uništen drevni grad.

Do toga dana Gernika se nalazila van linija fronta i život u njoj odvijao se uobičajenim ritmom. U trenutku napada u gradu je bio pijačni dan, i na centralnom trgu je bila okupljena masa sveta. Iako se razlikuju procene broja stradalih, nesumnjiva je prekomerna upotreba sile koja je trebalo da zaplaši republikanske snage, ali i da čitavom svetu pokaže snagu oružja nacističke Nemačke. Bilo je to, naime, prvi put da su nemačke trupe posle 1918. delovale van granica svoje zemlje.

Stradanje Gernike ovekovečilo je Pablo Pikaso u junu 1937. čuvenom slikom *Gernika*. Nekoliko meseci ranije republikanci su ga angažovali da pripremi španski paviljon na Pariskoj internacionalnoj izložbi. Upravo je Pikasova predstava stradanja ljudi, životinja i grada Gernike u toku rata koji je trajao od 1936. do 1939. godine, postala najčuveniji simbol 20. veka. Na ulazu u španski paviljon, te 1937. godine, pored Pikasove *Gernike* postavljene su parole: *Mi se borimo za suštinsko jedinstvo Španije; Mi se borimo za integritet španske zemlje; Mi se borimo za nezavisnost naše zemlje i za pravo španskog naroda da odluči o svojoj sudbini.*

Pablo Pikaso dok radi na slici "Gernika"

Pikasova slika je kao najsnažnija osuda rata i ratnih razaranja izlagana širom sveta, uključujući i Ujedinjene nacije. Danas se nalazi u Madridu u Umetničkom centru Nacionalnog muzeja kraljice Sofije.

Literatura: Gij van Hensbergen, *Guernica: The Biography of a Twentieth-Century Icon*, A&C Black, Bloomsbury, London, New Delhi, New York, Sydney 2013.

GROBNICE NARODNIH HEROJA. Jasno iskazivanje svojih zasluga u oslobođenju od okupatora u ratu bilo je jedno od sredstava kojima je KPJ učvršćivala svoju vlast nakon Drugog svetskog rata. To je ostvarivano stalnim pominjanjem herojskog ratovanja partizana protiv nadmoćnijeg neprijatelja i velikim žrtvama. U materijalnom smislu to je iskazivano i kroz podizanje spomen-obeležja i održavanje partizanskih grobova. U okviru toga, posebno su se izdvajale grob-

nice narodnih heroja koje su podizane u glavnim gradovima republika. Grobnica narodnih heroja u Beogradu podignuta je 1948. na Kalemegdanu, za dvojicu visokih funkcionera KPJ i SKOJ, poginulih tokom rata – Ivana Milutinovića i Ivu Lolu Ribara. Jedna od osnovnih poruka ovog memorijala bila je da je Jugoslavija socijalističku revoluciju sprovela oslonjena na sopstvene snage. Nakon početka sukoba s Informbiroom, pored njih je pohranjen i Đuro Đaković, istaknuti komunist koji je stradao 1929, čime se želelo pokazati da su komunističke ideje i borba postojali u Jugoslaviji i pre rata. Naknadno je pored njih sahranjen i Moša Pijade. Lociranje grobnice na zidine Kalemegdana direktno je preslikan motiv sahrane Lenjina pored zidina Kremlja. U parku ispred Narodnog muzeja Slovenije 1949. je podignuta grobnica narodnih heroja u koju je pohranjeno 16 osoba. U velikom parku u Sarajevu 1949. je podignuta grobnica narodnih heroja, da bi 1981. bila prenesena u novoizgrađeni Spomen-park Vraca. U nju je pohranjeno 26 narodnih heroja.

Grobnica narodnih heroja na Kalemegdanu

Grobnica narodnih heroja na zagrebačkom groblju Mirogoj podignuta je 1950. U nju su pohranjene 32 osobe (narodni heroji i istaknuti funkcioneri komunističke partije). U okviru monumentalnog spomenika Partizanu borcu u Podgorici, otkrivenom 1957, nalazi se i kosturnica u koju je pohranjeno 97 boraca i narodnih heroja.

Literatura: Gojko Jokić, *Jugoslavija. Spomenici revolucije. Turistički vodič, Turistička štampa, Beograd 1986;* Ненад Лајбеншпергер, *Меморијали Другог светског рата у служби дневно-политичких потреба социјалистичке Југославије, Простори памћења, Том 1, Архитектура, Београд 2013;* Г. Милорадовић, *Праха праху: Стаљинистички погребни ритуали у социјалистичкој Југославији, Годишњак за друштвену историју, 1–3 (2007).*

H

HOLOKAUST. Holokaust je naziv za sistematski državni progon i genocid koji su nacisti uz pomoć saveznika, satelitskih zemalja i kvilinskih vlada sproveli nad jevrejskim stanovništvom, pre svega u Evropi, tokom Drugog svetskog rata. Pojam Holokaust ušao je u upotrebu kao oznaka za genocid nad Jevrejima pedesetih godina 20. veka. Pored termina Holokaust u upotrebu je ušao i hebrejski termin Šoa (Shoah). Holokaust je bio jedan od najznačajnijih državnih projekata nacionalsocijalističkog režima u Nemačkoj (1933–1945) koji je trebalo da dovede do potpunog uništenja jevrejskog naroda. Predstavljao je sastavni deo politike ostvarivanja dominacije nad Evropom i stvaranja novog poretka (Neue Ordnung), kao i politike osvajanja životnog prostora (Lebensraum). Holokaust se odvijao u sledećim fazama: identifikacija (registrowanje i obeležavanje), eksproprijacija (oduzimanje imovine), koncentracija (u logorima i getima) i eksterminacija (potpuno fizičko uništenje). Može se reći da je Holokaust u okupiranoj Evropi sproveden u dve faze. Prva faza Holokausta označava se i kao *Holocaust by bullets* zbog načina na koji je ubijena gotovo celokupna jevrejska populacije na istoku Evrope. Druga faza Holokausta počela je početkom 1942. godine kad je rukovodstvo nacističke Nemačke donelo ključne odluke o načinu

spvođenja „konačnog rešenja jevrejskog pitanja“ koje su operacionalizovane na konferenciji državnih sekretara i najviših policijskih funkcionera 20. januara 1942. u Berlinu (Vanze konferencija). Na sastanku najviših predstavnika vlasti u Trećem rajhu doneta je odluka da se u najskorijem vremenskom intervalu mora preći s nasumičnog na sistematsko uništavanje Jevreja. Ubrzanje „konačnog rešenja“ značilo je tehnološko unapređivanje procesa ubijanja ljudi, pre svega u gasnim komorama logora smrti koji su počeli da se podižu širom Evrope (Helmno, Belzec, Sobibor, Lublin-Majdanek, Aušvic-Birkenau, Treblinka). Jedan takav logor podignut je i u Srbiji na mestu predratnog beogradskog sajmišta. Ostao je upamćen kao Jevrejski logor Zemun (Juden lager Zemlin).

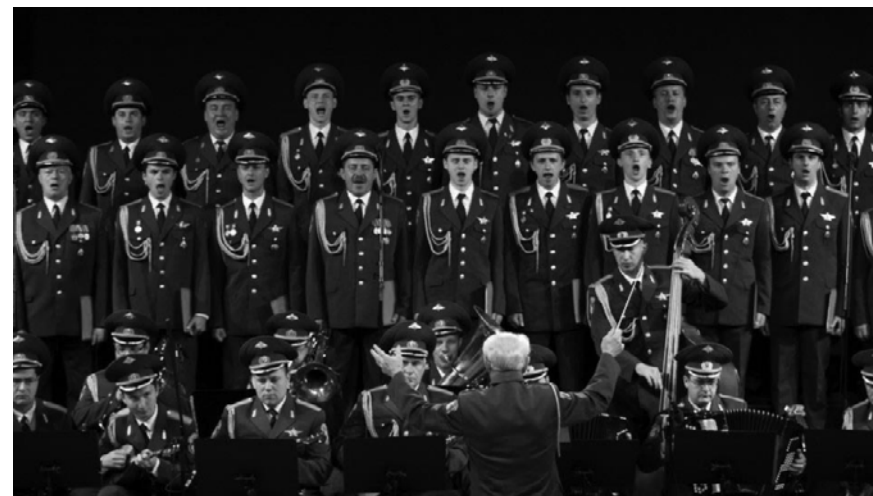
Logor smrti Aušvic-Birkenau, simbol Holokausta

U periodu od 1941. do 1945. godine Holokaust je sistematski sproveden u svim delovima okupirane Jugoslavije. Bez obzira na razlike koje su postojale u sprovođenju genocida nad Jevrejima na različitim okupacionim područjima, može se reći da je Holokaust na teritoriji Jugoslavije sproveden u skladu s opštim tokom „konačnog rešenja“. Od ukupno oko 82.000 Jevreja koji su živeli u Jugoslaviji 1941. godine, život je izgubilo oko 67.000 (81,7%). Navedenom broju stradalih treba dodati i oko 4.000 jevrejskih izbeglica iz Srednje Evrope koje je rat zatekao u Jugoslaviji. Od oko 86.000 Jevreja koje je rat zatekao u Jugoslaviji, život je izgubilo čak 71.000 muškaraca, žena i dece ili 82,56% ukupne jevrejske predratne

populacije. Od 33.577 Jevreja koji su 1941. živeli na teritoriji današnje Republike Srbije život je izgubilo 27.024, odnosno 80,48% ukupne jevrejske populacije. Od 17.800 Jevreja koji su aprila 1941. živeli na teritoriji nemačke okupacione zone u Srbiji ili su se na njoj zatekli, u Holokaustu je stradalo 14.800 ljudi ili 85%.

Literatura: Kristofer Brauning, Obični ljudi: 101. rezervni policijski bataljon i konačno rešenje u Poljskoj, Fabrika knjiga, Beograd, 2004; Raul Hilberg, Zločinci, žrtve, posmatrači – jevrejska katastrofa 1933–1945, Samizdat B92, Beograd, 2001; Helmut Dubil, Niko nije oslobođen istorije: Nacionalsocijalistička vlast u debatama Bundestaga, Samizdat B92, Beograd, 2002; Milan Ristović, U potrazi za utočištem, Jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941–1945, Službeni list SRJ, Beograd, 1998; Valter Manošek, Holokaust u Srbiji: vojna okupaciona politika i uništenje Jevreja 1941–1942, Službeni list SRJ, Draslar partner, Beograd, 2007.

INTERNACIONALA. Pesma *Internacionala* predstavlja i danas, kao i tokom čitavog 20. veka, himnu svih levičarskih pokreta širom sveta. Nastala je u 19. veku, kad ju je međunarodna asocijacija socijalističkih i socijaldemokratskih stranaka – Druga internacionala, izabrala za svoju himnu. Autor teksta bio je Ežen Potije (Eugène Pottier), jedan od članova opštinskog saveta Pariske komune 1871. Potije je reči *Internationale* napisao posle krvave nedelje u kojoj je slomljena komuna (22–28. maja 1871). Reči su nosile revolucionarne poruke i snažan elan koji je okupljao radnike Pariza u borbi za svoja prava. Reči *Internationale* su prvih godina pevane na muziku čuvene francuske republikanske himne *Marseljeze*. Vremenom je, međutim, rasla svest da suština poruke koju prenosi *Internacionala* ne može biti iskazana kroz himnu jedne nacionalne države. Osnivač i rukovodilac

Pesma *Internacionala* u izvođenju hora Crvene armije

radničkog hora u Lilu bio je najuvereniji da je za tako snažne reči koje afirmišu ideje socijalizma i komunizma potrebno komponovati i novu muziku. Angažovao je jednog od članova hora da napiše muziku za *Internacionalu*. Bio je to socijalista i kasnije komunista Pjer de Giter (Pierre De Geyter). Kompozitor čuvene himne radničke klase rođen je u Belgiji 1848, a živeo u Francuskoj do smrti 1932. On je 1888. sastavio muziku na koju se i danas pevaju reči *Internationale* na gotovo svim jezicima sveta. Po završetku Prvog svetskog rata Pjer je živeo u potpunoj bedi. Sovjetski Savez mu je odao počast pozivajući ga da zajedno s uglednom skulptorkom Kete Kolvic (Käthe Kollwitz) prisustvuje kao počasni gost proslavi desetogodišnjice Oktobarske revolucije u Moskvi. Staljin i sovjetsko rukovodstvo su mu iskazali poštovanje i odlukom o dodeljivanju nacionalne penzije SSSR. Pjer de Giter je umro u Sen-Deniju 1932, a na njegovoj sahrani je po nekim procenama bilo prisutno više od pedeset hiljada ljudi. U toku Španskog građanskog rata, koji je predstavljao prvi oružani sukob sa fašizmom, *Internacionala* je bila himna Internacionalnih brigada. U Drugom svetskom ratu *Internacionala* je povezivala pripadnike

antifašističkih pokreta širom Evrope. Snaga reči i muzike koji čine *Internacionalu* i danas su simbol nepokolebljive borbe za ideale jednakosti i slobode u čitavom svetu.

Literatura: Internationale, The Great Soviet Encyclopedia, 3rd Edition (1970-1979); Гимн, Pierre De Geyter, The Great Soviet Encyclopedia, 3rd Edition. (1970–1979).

IVO LOLA RIBAR. Ivo Lola Ribar (23. april 1916 – 27. novembar 1943) bio je jedan od srazmerno brojnih pristalica i pripadnika KPJ koji su poticali iz istaknutih građanskih porodica, kakva je bila zagrebačka porodica Ribar. Ivin otac Ivan Ribar bio je istaknuti jugoslovenski političar, advokat, član Demokratske stranke, sklon idejama „građanske levice“. Ivo je od ranog detinjstva dobio mogućnost da u okviru imućne i ugledne porodice, koja je od 1923. živela u Beogradu, razvija svoju istinski svestranu ličnost. Veoma uspešan učenik, rano postaje i znalac više stranih jezika, sklon literaturi, filosofiji, matematici. Još kao gimnazijalac „otkriva“ Marksa i Engelsa i, na zaprešasćenje školskih vlasti, druži se s komunistima. Nezadovoljni poretkom u državi i sveukupnim društvenim odnosima, kako u Jugoslaviji tako i u svetu, iako soci-

Ivo Lola Ribar na svom konju Lisku, novembra 1943.

jalno privilegovani, ne osećajući neposredno njihovu težinu, ali shvatajući ozbiljnost socijalnih problema, pojedinci poput Lole Ribara opredeljivali su se za revolucionarnu radničku partiju u kojoj su pronalazili garanciju srećnije budućnosti. Tokom 1934/35. boravio je u Parizu i Ženevi, izučavajući razna metodološko-filosofska dela, ali se na studije ipak vraća u Beograd. Upisavši se na studije prava u najburnijem periodu studentskih demonstracija protiv diktatorskog monarhističkog režima, postao je komunistički član komunističke omladine (1935): „Ja sam vidio sadržinu svog života u radu s drugovima, u toj ljubavi drugova prema meni i mojoj ljubavi prema drugovima“, reći će Veljku Vlahoviću s proleća 1936. posle burnih studentskih demonstracija u kojima je bilo i žrtava. Tokom 1936–1938. Lola je predstavljao studentsku omladinu na međunarodnim konferencijama, a već 1936. član je KPJ. Veoma brzo je postao jedan od najbližih saradnika J. B. Tita u izgradnji KPJ, zadužen za omladinsku organizaciju

(SKOJ), u kojoj razvija borbeni antifašizam. Kao tek svršeni student prava, u zimu 1939/40. bio je uhapšen, i tokom noći, iz postelje, odveden u beogradsku Glavnjaču, odakle je s grupom drugih istaknutih komunističkih članova upućen, u lancima, u zloglasni režimski logor u Bileći. Posle oslobođenja iz logora nastavlja da radi u Partiji, a najznačajniji zadatak bilo je organizovanje omladine. Pod uticajem Lole Ribara, SKOJ je postao snažna organizacija, a sam Lola je oktobra 1940. postao najmlađi član rukovodstva KPJ – njenog Politburoa. S okupacijom Jugoslavije intenzivirala se ilegalna aktivnost KPJ, a u njenom središtu je i Lola Ribar: angažuje se na podsticanju omladine da pristupa partizanima, sastavlja motivišuće letke, održava tajne veze i sastanke s ilegalcima, učestvuje u svim važnijim zasedanjima Politburoa. Sredinom septembra, nekoliko dana posle Titovog odlaska iz Beograda, i sam Lola prelazi na slobodnu teritoriju u zapadnoj Srbiji. Kao član Vrhovnog štaba najviše je posvećen omladinskim

pitanjima, budući i dalje na čelu omladinske organizacije. Među poslednjima napušta sedište prve slobodne teritorije u Evropi – Užičke republike, i prelazi u Sandžak, a kasnije s oduševljenjem svedoči osnivanju Prve proleterske brigade, decembra 1941. Zajedno s Edvardom Kardeljom činio je uže telo Centralnog komiteta – svojevrsni „sekretarijat“, sa širokim ovlašćenjima, uključujući i samostalno donošenje odluka i kontakte s organizacijama na terenu i Kominternom. Sedište ovog „sekretarijata“ bilo je u Zagrebu, u koji su Kardelj i Lola stigli inkognito, s lažnim identitetom, i gde je Lola razvio navodno advokatsku, a u stvari – ilegalnu delatnost u samom centru grada, u advokatskoj kancelariji Vladimira Velebita. Iz Zagreba je umakao u poslednjem trenutku: iste večeri kad je napustio grad, u kući u kojoj je boravio izvršena je racija. Juna 1942. ponovo je u misiji u Zagrebu, odakle po Titovom naređenju organizuje i prebacivanje svog oca Ivana Ribara na slobodnu teritoriju. Posle održanog Prvog zasedanja AVNOJ-a novembra 1942, na Titov predlog Lola se angažuje na organizovanju omladinskog kongresa, budući da je krajem 1942. od 150.000 boraca NOP-a čak 110.000 bilo mlađe od 26 godina. Na omladinskom kongresu 27–29. decembra 1942. u Bihaću učestvovalo je 365 delegata i tada je formiran Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije, na čelu s Lolom Ribarom. Januara 1943. boravio je u Sloveniji, čiji delegati nisu mogli da prisustvuju kongresu USAOJ. I tu je aktivno radio na čvršćem povezivanju ljudi s terena sa centralnim organima NOP-a. U leto 1943. nalazio se u Bosni i Dalmaciji, gde je primio kapitulaciju italijanskih trupa u Splitu. Očekujući put na koji je trebalo da krene kao predstavnik Vrhovnog štaba pri savezničkim snagama, Lola je dobio vest o pogibiji brata Jurice, oktobra 1943. kod Kolašina. Rešio je da o tome ne obaveštava oca, zauzetog pripremama Drugog zasedanja AVNOJ-a. Umesto toga, ostavio je kod Tita jedno pismo za oca, koje će stari Ribar dobiti tek mnogo godina kasnije. Uoči

Drugog zasedanja AVNOJ-a, Lola je krenuo u svoju misiju kod saveznika, sa ciljem da učvrsti međunarodni položaj NOP-a i razjasni saveznicima stanovište njegovog rukovodstva. Neposredno pred poletanje aviona sa članovima jugoslovenske misije sa Glamočkog polja, nemački avion, koji se iznenada pojavio, izbacio je bombu na avion u kome se nalazila misija. Lola je tom prilikom izgubio život. Među prvima je proglašen za narodnog heroja, novembra 1944. godine.

Osim što je Lola bio simbol omladinske žara i borbenosti, ostala je upamćena i snažna romantična priča o ljubavi Slobode Trajković i Lole Ribara, koja je prekinuta ratom i ubistvom gotovo čitave porodice Trajković maja 1942. Jedno Lolino pismo Slobodi, po mnogo čemu jedinstveno, napisano još septembra 1941, za slučaj da se više nikada ne sretnu, otkriva strastvenu povezanost lične sreće s ostvarenjem ideala za koje su se oboje borili.

Literatura: Narodni heroji Jugoslavije, Beograd, Titograd 1983; I. Matović, Ivo Lola Ribar, Gornji Milanovac 1981; Ž. Stanković, Ivo Lola Ribar, Beograd, Split 1977; J. Petričević, Ivo Lola Ribar, ponos pokoljenjima, Beograd 1978; M. Miković, Braća Ribar, Sarajevo 1967; Likovi revolucije, Beograd 1964.

J

JEVREJSKI LOGOR ZEMUN. Holokaust na teritoriji nemačke okupacione zone u Srbiji (centralna Srbija, Banat, severni delovi Kosova s Kosovskom Mitrovićom) okončan je, najvećim delom, u periodu od aprila 1941. do maja 1942. godine, kad je na označenoj teritoriji ubijeno, od oko 17.800 Jevreja koji su živeli ili su se zatekli na ovom prostoru 6. aprila 1941, oko 14.800 ljudi ili 85% ukupne predratne jevrejske populacije. Najveći broj muškaraca Jevreja, koji su prethodno izvedeni iz logora u Topovskim šupama (Beograd), Šapcu i Nišu streljan je na stratištima

u okolini ovih gradova do kraja jeseni 1941. godine. Masovno uništenje muškog dela jevrejske populacije u Srbiji krajem 1941. godine poklopilo se s početkom druge faze realizacije tzv. „konačnog rešenja jevrejskog pitanja“. Okončanje prve faze Holokausta (Holocaust by bullets) najavljeno je 20. januara 1942. u Berlinu (Vanze konferencija) na sastanku najviših predstavnika vlasti u Trećem rajhu. Tom prilikom je doneta odluka da se u najskorijem vremenskom intervalu mora preći s nasumičnog na sistematsko uništavanje Jevreja. Ubrzanje „konačnog rešenja“ značilo je tehnološko unapređivanje procesa ubijanja ljudi, pre svega u gasnim komorama logora smrti koji su počeli da se podižu širom Evrope (Helmno, Belzec, Sobibor, Lublin-Majdanek, Aušvic-Birkenau, Treblinka). Jedan takav logor podignut je i u Srbiji na mestu predratnog beogradskog Sajmišta. Ostao je upamćen kao Jevrejski logor Zemun (Jüdenlager Zemlin). Jevrejski logor Zemun imao je centralnu ulogu u dovršenju i okončanju Holokausta na teritoriji nemačke okupacione zone u Srbiji.

Interniranje Jevrejki i jevrejske dece iz Beograda i s teritorije cele nemačke okupacione zone u Srbiji u Jevrejski logor Zemun, koje je počelo 8. decembra 1941. godine, okončano je do sredine februara 1942. godine. Do sredine februara 1942. godine u više nego neuslovnim barakama Jevrejskog logora Zemun, po čiji zimi, u vrlo teškim uslovima našlo se više od 6.500 žena i dece. U februaru 1942. godine u Beograd je stigao specijalni kamion, odnosno pokretna gasna komora koja će posle rata dobiti ime dušegupka. Do 10. maja 1942. godine ovaj kamion je gotovo svakodnevno dolazio do kapije logora na Sajmištu prelazeći improvizovani most koji je spajao Beograd sa Zemunom. U njega su ulazile žene i deca. Nakon prelaska mosta u suprotnom pravcu kamion kojim su upravljala dva vojnika zaustavljao se na beogradskoj strani reke. Iz vozačke kabine izlazio je jedan vojnik koji je deo za izbacivanje izduvnih gasova iz kamiona okretao ka zadnjem delu kamiona u kome su se nalazili žene i deca. Zatim se vraćao u kabinu. Vozilo je nastavljalo da se kreće ulicama Beograda sve do Jajina-

Zgrade Beogradskog sajma u kojima je bio smešten logor

ca gde se kamion ponovo zaustavljao. Na ovom mestu otvarala su se zadnja vrata kamiona kroz koja su iznošena mrtva tela svih onih koji su u vozilo ušli u Jevrejskom logoru na Sajmištu. Ovaj postupak ponavljan je sistematski od sredine februara do 10. maja 1942. godine, do kada su svi zatočnici Jevrejskog logora Zemun, skoro 7.000 žena i dece, bili ubijeni.

Iako se fizički nalazio u Sremu, dakle, na teritoriji koja je ulazila u sastav Nezavisne Države Hrvatske, logor je bio pod upravom nemačke policije iz Srbije. Svi poslovi oko izgradnje logora, snabdevanja uprave i osoblja logora i logoraša: hranom, medikamentima, različitim potrepštinama koje su bile neophodne za funkcionisanje logora, bili su povereni Opštini grada Beograda kao delu Uprave grada Beograda, odnosno kvislinške uprave Vlade Milana Nedića. Opština grada Beograda imala je i posebne račune za potrebe funkcionisanja i opsluživanja Jevrejskog logora Zemun. O tome svedoči i jedan u nizu dragocenih dokumenata iz fonda Opštine grada Beograda Istorijskog arhiva Beograda od 22. juna 1942. godine. Radi se o dopisu Upravnog odeljenja Gradskog poglavarstva Beograda Odseku ekonomata Privredno finansijskog odeljenja istog poglavarstva, kojim se Odseku ekonomata stavlja do znanja da drva koja su bila namenjena Jevrejskom logoru Zemun treba preusmeriti ka Voznom parku beogradske opštine jer su svi računi logora u međuvremenu likvidirani.

Literatura: Istorijski arhiv Beograda, Opština grada Beograda, inv. br. 220; Istorijski arhiv Beograda, Opština grada Beograda, inv. br. 314; Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1992; Kristofer Brauning, *„Konačno rešenje u Srbiji: Judenlager na Sajmištu – studija slučaja“*, Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja, 6, Beograd, 1992, str. 407–426.

K

KADINJAČA. Na 14 km od Užica, na putu ka Bajinoj Bašti, nalazi se planinski vis Kadinjača. Na njegovim obroncima se 29. novembra 1941. odigrala Bitka na Kadinjači. Tada su se sukobile nemačke snage koje su nadirale ka Užicu, s namerom da unište Užičku republiku, i Radnički bataljon Užičkog partizanskog odreda, koji je imao zadatak da zaustavi Nemce dok se iz Užica ne evakuišu Vrhovni štab, ranjenici i ratni materijal. U borbi su izgинуli skoro svi partizani, a Užice je tog dana ponovo palo pod okupacionu vlast, dok je Užička republika prestala da postoji. Međutim, požrtvovanost boraca poginulih na Kadinjači postala je primer kako se treba boriti za domovinu i na taj način nadahnjivala sve partizanske borce u nastavku rata. Zbog ovog događaja Radničkom bataljONU je 1979. dodeljen Orden narodnog heroja.

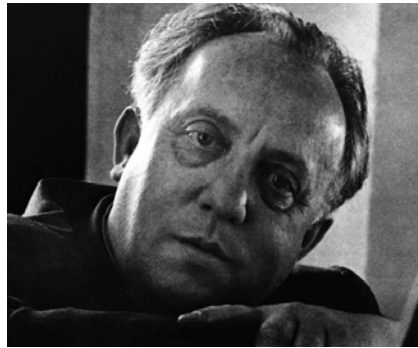
Spomen-kompleks na Kadinjači

Vrh Kadinjače je nakon rata preuređen u memorijalni kompleks. Prvo je 1952. izgrađena spomen-kosturnica sa spomenikom u vidu piramide, rad vajara Stevana Živanovića. Zatim je 1977–1979. sagrađen Spomen-kompleks, koji se sastoji

od spomeničke kompozicije koju je uradio vajar Miodrag Živković, i Spomen-doma koji je delo arhitekta Aleksandra Đokića. Kroz simboliku reke koja teče i prikazana lica boraca koja izviru iz elemenata različite veličine i oblika, vajar Živković je prikazao simboliku borbe za slobodu. Skoro savršena uklopljenost elemenata spomenika s nagibima terena i ušuškanost Spomen-doma čine ceo ambijent posebnim i jednim od najuspešnije izvedenih dela socijalističkog estetizma u Jugoslaviji. U Spomen-domu se nalazi i izložbena postavka koja govori o Bici na Kadinjači. Svečano obeležavanje dana Bitke na Kadinjači održava se svake godine, a tokom socijalističke Jugoslavije na Kadinjači su organizovane i razne druge manifestacije (maraton *Četrnaesti kilometar*, marš *Putem Užičke republike*, takmičenje *Pesnička štafeta*...).

Literatura: H. Љубичић, J. Поповић, M. Ковачевић, M. Радовановић Фарбин, Ужице 1941, Устанак у ужичком крају, Београд 1961; M. Маринковић, Споменик Кадињача, Ужички зборник 8 (1979); A. Станимировић, M. Маринковић, Споменик Кадињача – Титово Ужице, Титово Ужице, 1984; С. Стефановић, Спомен-обележје Кадињача 1979–2009, Ужички зборник 34-1 (2010); С. Стефановић, Меморијални комплекс Кадињача, водич, Народни музеј Ужице, Ужице 2013; В. Путник, Естетика и улога меморијалних паркова у Југославији на примеру спомен-комплекса „Кадињача“, Простори памћења, Зборник радова, Том 1, архитектура, Филозофски факултет Београд, Београд 2013.

KARL AMADEUS HARTMAN. Ovaj nemački kompozitor rođen je u Minhenu 1905. godine. U rodnom gradu je završio studije kompozicije, a usavršavao se kod Hermana Šerhena. Njegova aktivnost u tridesetim godinama snažno je posvećena ideji socijalno angažovane umetnosti. Hartman je izjavio da „kategorizacija umetnosti kao političke ili nepolitičke, angažovane ili neangažovane, jeste površna jer nijedan umetnik, osim ako ne želi da se svrsta među

Karl Amadeus Hartman

nihiliste, ne može da izbegne svoju vezu s ljudskom vrstom”. Hartmanove rane kompozicije pre svega su povezane s kamerom muzikom, kamernom operom, kao i s a kapela horskim kompozicijama na tekstove Karla Marksa, Johanesa Behera i Maksa Zea. Ova ostvarenja su kritiku tadašnjeg društva sporovodila kroz korišćenje satire i ironije, uz reference na džez, barokne plesove i kontrapunktske forme. Takođe, bila su okrenuta i protiv potrošačkog mentaliteta i materijalističkih svetonazora. Drugi period Hartmanovog stvaralaštva poklapa se s trajanjem nacističkog režima. Kompozitor se potpuno povukao iz političkog života u ono što se danas naziva „unutrašnja emigracija”. Pisao je dela koja su se na svaki način suprotstavljala političkoj klimi. Njegovo delo *Miseræ* nosi posvetu „žrtvama koncentracionog logora Dahau”, a zaplet opere *Simplicius Simplicissimus* iz 1934. godine govori o fizičkom i duhovnom pustošenju Trećeg rajha. Takođe, u svojim delima koristio je citate onih dela koje je Jozef Gebels prokazivao u svojim govorima i ukazima. Isto tako i materijale bazirane na hebrejskim napevima i folklornoj muzici istočnoevropskih Jevreja. Sve je ovo prisutno u delu *Miseræ* iz 1934. godine, koje je osvojilo nagrade Međunarodnog društva za savremenu muziku, dok je u *Concerto funebre* iz 1939. godine citirao i ruske revolucionarne himne, dela Tabor i Blanik iz ciklusa *Moja domovina* Bedžiha Smetane.

Posle završetka Drugog svetskog rata, Hartman je kao jedan od retkih antifašista u Nemačkoj dobio važno mesto u muzičkom životu Nemačke. Osnovao je koncertnu seriju *Musica Viva* u Minhenu, gde je radio kao dramaturg u tamošnjoj operi. Dobio je više važnih nagrada i priznanja za umetnička dostignuća. Dalje je razvijao svoj kompozicioni stil koji je bio modernistički strog i zainteresovan za neobarokne kontrapunktske postupke. Takođe, radio je na delu *Jüdische Chronik*, koji je obrađivao temu Varšavskog geta.

Serijal *Musica Viva* bio je posvećen pre svega izvođenju dela koje su nacisti zabranili. To je ujedno bila platforma za dela mladih kompozitora koji će se pokazati kao predvodnici posleratne avangarde, poput Hansa Verner Hencera, Luidija Nona, Lidija Dalapikole, Janisa Ksenakija, Lučana Berija i drugih.

Zanimljivo je da je ovaj kompozitor, koji je spadao u red najizraženijih nemačkih simfoničara XX veka, danas gotovo zaboravljen izvan Nemačke. Nova postavka opere *Simplicius Simplicissimus* u Londonu 2016. godine ukazala je internacionalnoj publici na jedno od zaboravljenih remek-dela prošlog veka, čija se neskrivena antifaašistička poruka ne može zaobići.

Literatura: Andrew D. McCredie. „Hartmann, Karl Amadeus”. Grove Music Online. Oxford Music Online. Oxford University Press. Web. 24. dec. 2016.

KVINSLIŠKA UPRAVA NA TERITORIJI NEMAČKE OKUPACIONE ZONE U SRBIJI. Od prvih dana okupacije, na teritoriji nemačke okupacione zone u Srbiji (Srbija, Banat, severno Kosovo) uspostavljen je strog vojno-upravni režim. Na čelu nemačke okupacione uprave u Srbiji, koju su činila četiri okupaciona faktora – vojni, policijsko-bezbednosni, privredni i diplomatski, nalazio se Vojni zapovednik Srbije.

Odmah po uspostavljanju vojne okupacione uprave u Srbiji obnovljen je rad srpske policije i žandarmerije. Prva kvinsliška

uprava (Savet komesara) na čelu s Milanom Aćimovićem uspostavljena je 30. aprila 1941. Zbog nemogućnosti da spreči širenje ustanka, u čije se suzbijanje aktivno uključila, komesarska uprava zamenjena je vladom Milana Nedića 29. avgusta 1941. godine. Kvislinška uprava je sve vreme rata predstavljala jedan od glavnih oslonaca okupatorskog režima. Njena najznačajnija represivna ustanova bila je Uprava grada Beograda, na čelu s Dragim Jovanovićem. U okviru Uprave centralne policijske ustanove bilo je Odeljenje specijalne policije na čelu s Ilijom Paranosom. Posebno su bili ozloglašeni: Božidar Bećarević, šef IV odseka (antikomunističkog); Nikola Gubarev, šef III odseka (za strance i granice) i Jovan Nikolić, šef VII odseka (za Jevreje i Cigane). U sastavu Uprave grada Beograda bio je i srpski deo komande logora na Banjici na čelu sa zloglasnim upravnikom Svetozarom Vujkovićem.

Prva strana kvinsliških novina *Srpski narod* sa člankom o Nediću i Hitleru

Nakon oslobođenja Srbije u jesen 1944, Milan Nedić, predsednik srpske kvislinške vlade, povukao se s Nemcima u Austriju. Posle konačnog nemačkog poraza predao se zapadnim saveznicima koji su ga izručili novim jugoslovenskim vlastima. Milan Nedić je izvršio samoubistvo u istražnom zatvoru 4. februara 1946. godine. Predsedniku Uprave grada Beograda Dragom Jovanoviću suđeno je na zajedničkom suđenju s Dragoljubom Mihailovićem i ostalima u Beogradu od 10. juna do 15. jula 1946. godine. Osuđen je na smrt. Od početka devedesetih godina 20. veka pokrenuto je više inicijativa za rehabilitaciju Milana Nedića u Srbiji. Konačno, prvo ročište u procesu rehabilitacije predsednika srpske kvislinške vlade održano je pred Višim sudom u Beogradu 7. decembra 2015. godine. Postupak je u toku.

Literatura: Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941, Институт за савремену историју, Београд, 1998;* Бранислав Божовић, *Управа и управници града Београда 1839–1944, Завод за уџбенике, Београд, 2010;* Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941–1944, Завод за уџбенике, Београд, 2014;* Милан Кољанин, *Олга Манојловић Пинтар, Радмила Радић, Сања Петровић Тодосијевић, Зорица Ивановић, Последње одредиште Аушвиц (каталог изложбе), Историјски музеј Србије, Београд, 2015.*

M

MOŠA PIJADE (1890–1957). Rođen je u Beogradu, gde je završio osnovnu i zanatsko-umetničku školu, da bi umetničko usavršavanje dovršio u Berlinu i Parizu 1910. Radio je kao novinar i kao nastavnik crtanja. Od 1920. bio je član KPJ, na čijoj listi je izabran i za odbornika u Beogradu na izborima 1920. Međutim, posle zabrane rada KPJ i hapšenja njenog rukovodstva, Moša je postao član ilegalnog rukovodstva parti-

je. Komunisti su pokušali da svoj rad legalizuju od 1923, preko Nezavisne radničke partije Jugoslavije (NRPJ), a njen organ Radnik uređivao je Moša Pijade. Ni NRPJ nije dugo delovala na političkoj sceni, a posle njene zabrane uslova za legalnu aktivnost komunista više nije bilo. Kao organizator ilegalne komunističke štampe uhapšen je 1925, osuđen na 20 godina robije, ali je s umanjnjem kazne i ponovnom osudom na još dve godine, zbog ilegalne aktivnosti u zatvoru, ukupno robijao 14 godina. Bio je jedan od pokretača robijaškog „crvenog univerziteta“, aktivno radeći na širenju znanja o marksizmu među mlađim komunistima, a na robiji je preveo, zajedno s Rodoljubom Čolakovićem, i Marksov *Kapital*. U zatvoru u Lepoglavi upoznao se i započeo saradnju sa J. B. Titom, da bi tek 1939. bio pušten iz zatvora. Pošto nije ustavio svoj partijski rad, ponovo je uhapšen januara 1940, pa je do aprila bio interniran u logor u Bileći. Na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ izabran je za člana Centralnog komiteta, a posle još jednog hapšenja 1941. Na slobodi se našao samo dva dana pred početak agresije Osovine na Jugoslaviju.

Moša Pijade

U ratnim prilikama bio je jedan od pokretača ustanka u Crnoj Gori, član Vrhovnog štaba, uglavnom zadužen za organizaciju narodne vlasti (v.), od organizacionih pitanja u vezi s narodnooslobodilačkim odborima (v.), pa sve do državno-pravnog statusa buduće Jugoslavije. Bio je istaknuti protivnik jugoslovenske monarhije i jedan od najvatrenijih boraca protiv monarhističkog principa. Živo posvećen novinarskom poslu, Moša je bio i jedan od pokretača TANJUG-a (1943).

Posle oslobođenja, Pijade je obavljao uglavnom skupštinske funkcije, na čelu Ustavotvornog i Zakonodavnog odbora, pri čemu je skupštini u socijalističkom sistemu jedinstva vlasti bila namenjena vodeća uloga kad je reč o institucijama vlasti. Od 1953, posle reforme državnog aparata, bio je kratko vreme potpredsednik Saveznog izvršnog veća (vlade), a od 1954. predsednik Savezne skupštine. Odlučno je branio pozicije KPJ u sukobu sa SKP(b) i bio jedan od glavnih partijskih teoretičara i utemeljivača njenih programskih dokumenata. Od 1953. pridružio se listi narodnih heroja Jugoslavije.

Moša Pijade je bio jedan od simbola jugoslovenskog komunizma. Njegovo jevrejsko poreklo neretko su koristili antikomunisti, kako bi na temeljima tlapnji o komunizmu kao „judeo-masonske zavere“ kompromitovali aktivnosti komunista. Umro je u martu 1957. u Parizu, prilikom povratka jugoslovenske parlamentarne delegacije iz Londona. Sahranjen je na Kalemegdanu, u Grobnici narodnih heroja, a njegov spomenik, rad vajara Branka Ružića iz 1969, i danas se nalazi u Makedonskoj ulici, ispred zgrade Politike, kao jedan od retkih spomenika prvacima jugoslovenske antifašističke borbe i revolucije koji nije uklonjen ili uništen.

Literatura: A. Belić, S. Stanković, Đ. Andrejević Kun, D. Nedeljković, *Komemorativni skup povodom smrti akademika Moše Pijade, Beograd 1958;* M. Ristić, *Politička književnost, Beograd 1959;* D. Marković, S. Bosiljičić, *Katka biografija Moše Pijade, Beograd 1957;* M. Krleža, „*Moša S. Pijade*“, *Deset krvavih godina, Zagreb 1957;* *Likovi revolucije, Beograd 1962;* I. Matović, *Moša*

Pijade – Omiljeni Čiča Janko, Beograd 1973; M. Pijade: *Zbornik radova, Beograd 1983.*

MUZIKA U NOB. Veliki broj muzičara pristupio je Narodnooslobodilačkoj borbi, a među njima i određen broj kompozitora i dirigenta. U sećanjima Nikole Hercigonje tako čitamo da je isprva bilo „malo neobično“ da „diplomirani kompozitor“ uvežbava „jednoglasne i dvoglasne pesme, svira harmoniku na seoskoj zabavi, komponuje borbene pesme i piše tekstove za njih, diriguje tamburaškim orkestrom“. No, postojala je velika satisfakcija kako za stvaraoc, tako i za pokret u celini. Ovom zadatku su se odazvali pre svega umetnici koji su i pre početka ratnih sukoba stvarali dela sa socijalnom tematikom i koji su bili povezani s komunističkom partijom i imali jasno antifašističko opredeljenje.

Njihovim delovanjem, na organizaciji muzičkog života za vreme ratnih dejstava i na oslobođenim teritorijama, nastaje korpus onoga što nazivamo *partizanskim pesmama*. Može se reći da su partizanske pesme autentični muzički izraz Narodnooslobodilačke borbe u Jugoslaviji. Njihova karakteristika je spoj borbene tematike s melo-poetskim karakteristikama narodne pesme. Tako su nastale narodne borbene pesme jer su ih prenosili borci, i one su ulazile nazad među stanovništvo, zadržavajuće neke od svojih specifičnih lokalnih karakteristika i stvarajući osobeni „stil“ partizanskih pesama. To su jednostavne pevljive melodije, uskog ambitusa i karakteristika tradicionalne muzike dinarskog područja ili drugih krajeva zemlje (*Sa Ovčara i Kablara*), takođe koračnice preuzete iz sovjetske muzike, kao i lirске balade čija melodika biva pozajmljena ili je inspirisana ruskim popularnim i masovnim pesmama (*Crveni makovi*). Vremenom su svi ovi elementi spojeni u jedan nov tip narodne melodije koji jasno povezujemo s partizanskim pokretom.

Kao originalne numere ovog perioda možemo smatrati masovne pesme na stihove Vladimira Nazora: *Drug Tito, Crvena*

Zvezda, Uz Tita i Staljina, Mitraljeza. Samo na tekst pesme *Drug Tito* muziku su komponovali Bombardeli, Danon, Hercigonja, Simoniti, Špiler. Među najpoznatijim pesama je i *Kozara* Oskara Danona iz njegovog ciklusa a kapela horova *Pesme borbe i pobjede*. Narodni tekst ove pesme počinje rečima *Ide Mladen vodi partizane* koji je diktirao jednostavnu temu i ostatni tretman glasova, dok je refren *Oj, Kozaro* razvijeniji i harmonijski bogatiji, sugerišući uticaj umetničke pesme, po rečima muzikologa Roksande Pejović.

Vladimir Nazor, autor stihova poznatih partizanskih pesama

Godine 1942. osnovano je i *Kazalište narodnog oslobođenja* (ime je dobijeno 1943. na sugestiju Veselina Masleše), u okviru koga su organizovane i muzičke priredbe u borbi. Na prvoj priredbi, 6. decembra 1942. godine, u Bosanskom Petrovcu, povodom Prve konferencija žena, čitamo da je program bio sastavljen iz horskih pesama u pratnji dve harmonike, violine i klarineta. Tom prilikom pevale su se pesme: *Partizanka, Hej Sloveni, Budi se Istok i Zapad*, a kasnije su izvođene i *Internacionala*, sovjetske koračnice, kao i narodna partizanska pesma *Oj, narode Like i Korduna*. Inače je područje Korduna, Banije i Like imalo posebno povoljne uslove za organizovanje umetničkog rada, a važno je bilo i potpuno oslobođenje Dalmacije u

jesen 1944. godine, kada su se stekli uslovi za osnivanje stalnih orkestara pri Drugoj proleterskoj divizioniji i Trećoj divizioniji. Takođe, organizovani su i edukativni kursevi – za dirigovanje, harmoniku i solo pevača, a Hercigonja, Ines Ivanišević i Špiler počinju i sakupljanje narodnih pesama. Tako je na Baniji jedno vreme radio omladinski hor koji je na svom programu imao samo autentično narodno stvaralaštvo.

Iz ovog kratkog pregleda može se zaključiti da je muzičko stvaralaštvo u NOB imalo nekoliko faza i nekoliko polja delovanja: osnaživanje morala, održavanje borbenog duha i komemorisanja sećanja na važne događaje i ljude. Paralelno je tekla i edukativna i proaktivna delatnost usmerena ka postavljanju osnova za budući muzički život SFRJ: muzičke škole, muzička pozorišta i koncertne dvorane koje bi odgovarale tekovinama socijalističke revolucije i omasovljenju participacije u umetnosti.

Literatura: Nikola Hercigonja, *Muzika nastajanja u narodno-oslobodilačkoj borbi*. Muzika: *Zbrnik Udruženja kompozitora Srbije, 1, 1948, 24–32.*; *Muzika i muzičari u NOB: Zbornik sećanja*. Beograd, grupa izdavača, 1982. ; Nikola Hercigonja, „Male i skromne kompozicije radili smo zanosno, kao svoj prilog borbi i kolektivnu”, u Nikola Hercigonja, *Napisi o muzici*. Beograd, Umetnička akademija u Beogradu, 1972, 384–385.; Roksanda Pejović: *Uticaj folkloru NOB-a na umetničko stvaralaštvo*. *Pro musica, 7–8, jun-jul 1965, 29.*

N

NARODNA VLAST (u NOR-u i Revoluciji). Sa širenjem ustanka naroda Jugoslavije, u oslobođenim oblastima bilo je potrebno organizovati razne aktivnosti: održavanje reda, ishranu vojske i stanovništva, zbrinjavanje ranjenika, izbeglika, pogorelaca, obavljanje privrednih aktivnosti, snabdevanje vojske („sve za front“), kažnjavanje prestupnika i saradnika okupatora, sve do

kulturno-obrazovnih aktivnosti. Već od leta 1941. godine nastaju prvi organi narodne vlasti – narodnooslobodilački odbori (NOO), u kojima su učestvovali predstavnici raznih političkih grupacija, ali su glavnu reč uglavnom imali komunisti.

NOO su tokom 1941. bili formirani na svim nivoima, od mesnih (seoskih), preko opštinskih, sreskih, okružnih, sve do „zemaljskih“, glavnih NOO (npr. Glavni NOO za Srbiju). Rad ovih zametaka i kasnijih zrelih formi narodne vlasti regulisan je od septembra 1941. do septembra 1942. (zasedanje u Stolicama, Fočanski propisi, Septembarški propisi). U mesne odbore ulazilo je 3–5 članova, ali su viši nivoi okupljali veći broj članova, između kojih je birano uže telo – izvršni odbor NOO, koji su činili pojedinci zaduženi za određene sektore rada (poljoprivredu, snabdevanje i slično). Tako su nastajale narodne vlasti u Užičkoj, Bihačkoj, Drvarskoj republici i tako dalje. U samoj suštini, reč je o revolucionarnim organima, koji su predstavljali jezgra buduće posleratne vlasti.

JEDINSTVO SVIH NARODA ZEMLJE

(Specijalno "Napretku" radiogramom od SUP.)
MOSKVA, 11. decembra.

Slobodna Jugoslavija je donijela u emisiji 10 decembra, sastav novozastupnog Nacionalnog Odbora Oslobođenja Jugoslavije.

Sastav Prezidiuma Antifašističkog Vijeća Narodnog Oslobođenja pruža dokaz da narodni oslobodilački pokret oko sebe ujedinjuje predstavnike svih demokratskih grupa iz svakog predjela Jugoslavije, što potvrđuje potpuno jedinstvo i bratstvo svih naroda Jugoslavije.

Dvadesetiri od šezdesetčetiri člana su Srbi dvadeset Hrvata, deset Slovenaca, tri muslimana, četiri Crnogorci i četiri Makedonci.

Nacionalni Odbor Oslobođenja Jugoslavije sastoji se od predstavnika raznih pokreta i partija, svakog društvenog staleža i iz svakog dijela Jugoslavije.

Maršal Josip Broz Tito, predsjednik Nacionalnog Odbora i zastupnik Narodne Obrane je sin sjačke obitelji iz Hrvatskog Zagorja. On je rođen u demovini fatije Gubee, seljačkog kralja, koji je predvodio seljake u borbi u seljačka prava i u ovoj borbi u umro.

Zastupnik financije je inženjer Dušan Sernee, bivši jugoslovenski ministar i ban Slovenije, rodom Slovenac.

Zastupnik saobraćaja je Sveten Zujević Crni, Beogradjanin, dobrovoljac u prošlom ratu 1914-1918. Kao član Vrhovnog štaba, pokazao je veliku sposobnost i

Osim na oslobođenoj teritoriji, bili su formirani i NOO na okupiranom području, kao organi koji su delovali u ilegali i povezivali celokupnu teritoriju Jugoslavije. Njihova glavna uloga bila je da stanovništvo pod okupacijom organizuju za otpor i pružanje podrške oslobodilačkom naporu, ali su obavljali i karitativne funkcije, a i kažnjavali spekulante i švercere. I NOO na okupiranoj teritoriji bili su hijerarhijski organizovani sve do oblasnih odbora.

Puna afirmacija koncepta narodne vlasti ostvarena je njenim „zaokruživanjem” i formiranjem Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), kao poluformalnog najvišeg predstavničkog tela Jugoslavije, novembra 1942. u Bihaću (Prvo zasedanje AVNOJ-a). Tada je, po uzoru na rad NOO, formirano i uže telo AVNOJ-a, njegov Izvršni odbor, kao neka vrsta *de facto* vlade. Naročito veliki značaj imalo je Drugo zasedanje AVNOJ-a, novembra 1943, kada je ozvaničen položaj ovog tela kao vrhovnog zakonodavnog tela, a iz njegovog Izvršnog odbora proistekao je Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije, koji je proglašen za legitimnu jugoslovensku vladu, umesto izbegličke, kojoj je AVNOJ uskratio status punopravnog predstavnika jugoslovenskih naroda. U međuvremenu, u pokrajinama (zemljama, budućim republikama), tamo gde je bilo uslova, glavni NOO su prerastali u zemaljska antifašistička veća. Ova veća konstituisana su do novembra 1943. godine za sve oblasti, osim za Srbiju i Makedoniju. Završno, Treće zasedanje AVNOJ-a održano je avgusta 1945. AVNOJ je proširen nekompromitovanim poslanicima iz skupštinskog saziva iz 1938.

Time je nastala Privremena Narodna skupština DFJ.

Literatura: E. Kardelj, „Nardnooslobodilački odbori moraju postati istinski privremeni nosioci vlasti”, *Borba* (19. oktobar 1941); E. Kardelj, *O narodnoj demokratiji u Jugoslaviji*, Beograd 1950; L. Geršković, *Historija narodne vlasti, I*, Beograd 1950–1951; I. Krbek, *Osnovi upravnog prava FNRJ*, Beograd 1951; Prvo i drugo zasedanje Antifašističkog veća narod-

Napredak, list jugoslovenskih iseljenika u Austriji, prenosi vesti iz Moskve o odlukama AVNOJ-a, 11. decembar 1943.

nog oslobođenja Jugoslavije, Beograd 1953; Pregled istorije Narodnooslobodilačke borbe Jugoslavije, Zagreb 1955; V. Simović, AVNOJ. Pravno politička studija, Beograd 1958; J. B. Tito, Govori i članci, II, Zagreb 1959; Tako je rođena nova Jugoslavija. Zbornik sećanja, Beograd, Novi Sad 1963; Značenje Drugog zasedanja AVNOJ-a za socijalističku revoluciju Jugoslavije, Beograd 1963; Spomenica u čast Drugog zasedanja AVNOJ-a, Beograd 1963; S. Nešović, Privredna politika i ekonomske mere u toku oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, Beograd 1963; D. Živković, Postanak i razvitak narodne vlasti 1941–1942, Beograd 1969; B. Petranović; V. Simović, Istorija narodne vlasti u Jugoslaviji 1941–1945, Beograd 1979.

O

OLGA T. JOVANOVIĆ. Olga Jovanović je rođena 7. decembra 1911. godine u Topoli (srez oplenački) od oca Timotija i majke Darinke Jovanović rođene Grujičić. Službenici odeljenja Specijalne policije

Uprave grada Beograda uhapsili su je 30. januara 1942. pod optužbom da je kao politički sekretar Rejonskog komiteta za III rejon Mesnog komiteta KPJ u Beogradu bila zadužena za organizaciju tehničkog aparata za prijem i skrivanje ilegalaca. U trenutku hapšenja Olga Jovanović je stanovala na adresi Toplička br. 7 u Beogradu. Radila je kao činovnik Privilegovane agrarne banke iz Beograda. Prilikom hapšenja kod Olge je pronađeno: trista pedeset sedam dinara, pomada, ruž za usne, ogledalo, par vunениh rukavica, kožna tašna, češalj, dve olovke, maramica i pertle. Olga je iz istražnog zatvora upućena u Koncentracioni logor na Banjici 11. aprila 1942. godine. U istrazi, Olga nije priznala svoju pripadnost komunističkoj organizaciji.

Tokom Olginog boravka na Banjici, Olgina majka Darinka Jovanović dva puta se obraćala pismenom molbom Dragom Jovanoviću, šefu Specijalne policije i upravniku grada Beograda. Svoju prvu molbu Darinka je napisala 31. avgusta 1942. godine. U njoj je majka Olge Jovanović pokušala da skrene pažnju ratnog gradonačelnika Beograda i šefa Specijalne

policije na ratne zasluge pokojnog Olginog oca koji je kao, kako Darinka navodi „veliki Srbin učestvovao u ratovima od 1912. do 1913. kao šef pošte pri Vrhovnoj komandi kod Njegovog Veličanstva Prestolonaslednika Aleksandra, kada je i odlikovan zlatnom medaljom za revnosnu službu, a od 1914. do 1915. godine kao poverljiv poštar Njegovog Veličanstva Kralja Petra I u Topoli“. Darinka Jovanović je napisala drugu molbu 14. oktobra 1942. godine. Moleći za život svoje ćerke Olga istakla je: „Ja sam, Gospodine Šefe, teško bolesna i nalazim se na kraju moga života. Želela bih da još jednom vidim moju Olgu. Neka i ima neke krivice kod moje Olge. Pa krivom se i daje milost; praštanjem krivcu i tvori se delo milosrđa. Pravom i zdravom niti treba milost, ni praštanje, ni milosrđe – sve te vrline i postoje za one koji pogreše i skrivaju. Gospodine Šefe, skup je čovek! On se ne izvodi iz ljuske kao pile, već ga valja na srcu nositi dok ugleda bela sveta. A koliko tek muka i nege posle treba dok se od nekakva crvića podigne zreo čovek. Niko ne zna pravu cenu čoveka kao majka! Nemojte, Gospodine Šefe, ucveliti majku!“ Dan kasnije Božidar Bećarević, šef Četvrtog ili Antikomunističkog odseka Specijalne policije Uprave grada Beograda, konstatovao je da se molba Darinke Jovanović odbija jer je u slučaju Olge Jovanović „utvrđena uloga u komunističkom pokretu“ zbog čega „njeno puštanje uopšte ne dolazi u obzir“. Bećarević je naglasio da će se sve buduće Darinkine molbe smatrati „bespredmetnim“. Olga T. Jovanović je streljana u Beogradu 14. maja 1943. godine.

Literatura: Istorijski arhiv Beograda, Uprava grada Beograda, Specijalna policija, Dosije Jovanović T. Olge, IV-Q-73/46, k. 337; Logor Banjica. Logoraši. Knjiga zatočenika Koncentracionog logora Beograd–Banjica (1941–1944), prva knjiga, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, str. 372 (priredile Evica Micković, Milena Radojčić).

Branko Ćopić, autor romana *Orlovi rano lete*

ORLOVI RANO LETE. *Orlovi rano lete* je dečiji roman poznatog srpskog i jugoslovenskog pisca Branka Ćopića (1915–1984) objavljen 1959. godine. Bio je jedan od najpopularnijih dečjih romana u periodu socijalističke Jugoslavije. I danas spada u antologijska dela srpske i jugoslovenske književnosti za decu. Roman *Orlovi rano lete* čita se kao obavezna lektira u šestom razredu osnovne škole u Republici Srbiji. Smestivši radnju u Bosansku krajinu i selo Lipovo pred sam početak Drugog svetskog rata i za vreme okupacije, Branko Ćopić je na duhovit ali i potresan način želeo da ispriča priču o grupi dečaka i jednoj devojčici, o „družini harambaše Jovančeta“ čije je bezbrižno detinjstvo prekinuo početak rata i dolazak ustaša u selo. Pored toga, roman *Orlovi rano lete* predstavlja dragoceno svedočanstvo o učešću dece u ratu, njihovoj hrabrosti i odvažnosti.

Sedam godina nakon objavljivanja romana, 1966. godine, u produkciji Avala filma snimljena je i istoimena komedija. Jugosloven-

Naslovna strana knjige *Žene Srbije u NOB*, decembar 1943.

ski film *Orlovi rano lete* predstavlja ekranizaciju popularnog Čopićevog romana. Jedan od najpoznatijih jugoslovenskih dečjih filmova režirala je Soja Jovanović. Pored Soje Jovanović scenario za film pisali su: Branko Čopić i Borislav Mihajlović Mihiz. Pored tada nepoznatih dečaka (Pavle Jovanović kao Jovanča, Pavle Polaček kao Stric, Ljubče Popović kao Lazar Mačak, Miki Jovičić kao Nikolica s prikolicom, Demir Kadri kao Đoko Potrk, Dragoljub Benišek kao Vanjka Široki, Mirko Nanović kao Nik Čulibrk) i devojčice (Mila Mihajlović kao Lurnja) glavne uloge u filmu bile su poverene, između ostalih: Dragutinu Dobričaninu Guti, Miodragu Petroviću Čkalji, Ljubiši Samardžiću i Mihajlu Bati Paskaljeviću. Za jednu od najpoznatijih filmskih muzičkih tema bio je zadužen kompozitor Vojislav Voki Kostić.

Literatura: Branko Čopić, Orlovi rano lete, Beogradski grafički zavod, Beograd 1960.

Mihailo Mirković (kurir Miša) i njegov komandant Peko Dapčević

P

PARTIZANSKI KURIRI I BOMBAŠI. Kurir-ilegalac (partizanski ili partijski kurir) bio je u periodu Drugog svetskog rata u redovima partizanskog pokreta posebna vrsta veze preko koje se do sredine 1943. i perioda od kada Narodnooslobodilačka vojska postaje bolje opremljena zahvaljujući pomoći saveznika, skoro isključivo, komandovalo u redovima Narodnooslobodilačke vojske i Partizanskih odreda Jugoslavije. Kuriri su bili veza između svih postojećih tela u okviru partizanskog pokreta. Zbog značaja poruka koje su prenosili, za kurire su birani ili oni za koje je neprijatelj teško mogao poverovati da im se poveravaju zadaci od izuzetnog značaja, kao što su deca ili izuzetno vični i sposobni pojedinci koji su po pravilu morali biti veoma lojalni partiji i pokretu. Kurir se morao snaći u svakoj situaciji, kako na slobodnoj tako i na okupiranoj teritoriji. U cilju prenošenja poruke koja je mogla biti

pismena ili usmena, kuriri su koristili sva raspoloživa prevozna sredstva krećući se vrlo često peške po zabačenim i nedostupnim krajevima. Predaji poruke prethodila je provera sistema lozinki na takozvanim javkama, odnosno punktovima. Obavljanje kurirskog poziva bilo je jedno od najtežih zaduženja u redovima partizanske vojske jer je, iako pozadinsko, bilo skopčano s konstantnim izlaganjem riziku od hapšenja, mučenja i smrti. Zbog toga je kurirski poziv, kako za vreme tako i posle rata često apostrofirano kao onaj koji se dovodi u vezu s najvećim opasnostima. Sećanje, kako na stradale tako i na preživle kurire, imalo je posle 1945. posebno mesto u raznim svečanima i prigodnim prilikama kada su evocirane uspomene na borbu i stradanja iz vremena Drugog svetskog rata.

Jednako teškim izazovima, pored kurira, bili su izloženi i bombaši, vojnici koji su imali zadatak da razaraju neprijateljska vatrena

gnezda koja su mogla biti: laki i teški bunker, utvrđena zgrada iz koje se pruža otpor, tenk, oklopni automobil, upotrebljavajući različite tipove bombi – od ručnih, preko običnih do protivtenkovskih. Bombaše je, kao i kurire, krasila ogromna hrabrost jer se radilo o ljudima koji su se često pod jakom unakrsnom vatrom približavali mestima koja je trebalo razoriti bombom. Partizanska vojska je, sasvim sigurno, u prvoj polovini rata, pre nego što su saveznici počeli da dostavljaju težu artiljeriju i minobacače, često koristila bombaše za razaranje teško osvojenih punktova. Upravo zbog opasnosti koja je bila skopčana s ovakvom vrstom ratovanja, bombaši su najčešće regrutovani iz redova dobrovoljaca, najhrabrijih, najodvažnijih i najsposobnijih partizana.

Posle okončanja rata jedno ime – ime narodnog heroja i dečaka ratnika Boška Buhe, postalo je sinonim za najveću hrabrost koju su u ratu iskazali kuriri i bombaši kojima često, baš kao Buhi, nije bilo više od 15, 16 ili 17 godina kad su poginuli.

Literatura: Leksikon Narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941–1945, prva knjiga A–LJ, Narodna knjiga, Partizanska knjiga, Izdavačko publicistička delatnost, Beograd–Ljubljana, 1980, str. 108, 590.

PAULINA ŠMIT. Paulina Šmit rođena je 11. decembra 1942. godine u Skoplju. U Koncentracioni logor na Banjici deportovana je iz Koncentracionog logora na Crvenom krstu u Nišu s nepuna tri meseca, 3. maja 1941. godine zajedno s roditeljima, artistima Vilhelmom i Vilhelminom, braćom Adolfom (7) i Vilhelmom (2), sestrom Johanom (1) i ostalim članovima romske artistske trupe Karla i Alme Blum. Paulina Šmit je umrla u logoru na Banjici 31. maja 1943. godine s nepunih šest meseci života. Pored Pauline u logoru na Banjici umrli su Paulinin otac Vilhelm Šmit i jedanaestomesečni brat od ujaka Rudolf Kler. Preostali članovi porodice i artistske trupe Karla i Alme Blum, među kojima su bili i Paulinina majka, braća i sestra, deportovani su u KL Aušvic–Birkeanu transportom koji je pošao s Banjice 7.

jula 1943. godine. Paulina Šmit rođena je, živela i umrla u logoru. Njen život kao i njena smrt predstavljaju paradigmu stradanja dece u Drugom svetskom ratu. Prema raspoloživim podacima, Paulina Šmit je bila najmlađi umrli logoraš Koncentracionog logora Banjica. U periodu od 1941. do 1944. godine u KL na Banjici umrlo je 22 dece mlađe od sedam godina.

Autoportret Bore Baruha nastao 1942. u logoru na Banjici

Literatura: Istorijski arhiv Beograda, BDS, B–1174, Dosije Karla Bluma; Istorijski arhiv Beograda, Opština grada Beograda, inv. br. 227, Dopis Šefa KL Banjica Grobljanskom odseku OGB u vezi sa sahranom logoraša Pauline Šmit, 31. maj 1943; Istorijski arhiv Beograda, Opština grada Beograda, inv. br. 227, Dopis Šefa KL Banjica Grobljanskom odseku OGB u vezi sa sahranom logoraša Rudolfa Klera, 5. jun 1943; Logor Banjica. Logoraši. Knjiga zatočenika Koncentracionog logora Beograd–Banjica (1941–1944), druga knjiga, Istorijski arhiv Beograda,

Beograd, str. 90–92 (priredile Evica Micković, Milena Radojčić); Милан Кољанин, Олга Манојловић Пинтар, Радмила Радић, Сања Петровић Тодосијевић, Зорица Ивановић, Последње одређиште Аушиц (каталог изложбе), Историјски музеј Србије, Београд, 2015.

POLITIČKI SIMBOLI I SLOGANI. Najznačajniji simbol jugoslovenske NOB i revolucije bila je Crvena zvezda petokraka, koja je i inače bila važan simbol socijalizma. Ona je prihvaćena kao zvanična oznaka jugoslovenskih partizana na sastanku u Stolicama kod Krupnja, 26. septembra 1941. godine. Pripadnici proleterskih brigada nosili su na svojim kapama oznaku petokrake zvezde sa srpom i čekićem. Petokraka je ostala trajni simbol socijalističke Jugoslavije, koji se često javljao u nazivima raznih ustanova, a otuda i naziv jednog od najvećih sportskih klubova – Crvene zvezde. Ovaj simbol nalazio se i na zastavi Jugoslavije i svih njenih socijalističkih republika. Orden partizanske zvezde bio je visoko vojno odlikovanje u Jugoslaviji.

Osim petokrake kao simbola, kod partizana se od ranog perioda njihove borbe ustalio i pozdrav „Smrt fašizmu – Sloboda narodu! (SF–SN)”. To je, zapravo, bio slogan-pozdrav jugoslovenskih partizana, koji se pojavio prvi put u dokumentima objavljenim 10. avgusta 1941. godine, i koji je u upotrebi ostao i nekoliko godina posle završetka rata. Njime su se završavali gotovo svi dokumenti – od onih koje su izdavali centralni vojni i politički organi Pokreta, do raznih lokalnih izveštaja. Prema nekim svedočanstvima, slogan je formulisao na sastanku rukovodstva KPJ 4. jula 1941. godine. On je izražavao samu suštinu antifašizma, povezujući cilj revolucionarne borbe – slobodu naroda, za slom fašizma, koji je morao biti potpun (smrt fašizmu!) i za šta se moralo izboriti.

Bratstvo i jedinstvo naroda Jugoslavije bilo je takođe jedan od najznačajnijih političkih slogana-poruka, uslov zajedničke borbe protiv okupatora i njihovih saradnika i veoma važna posleratna tekovina. Bratstvo i jedinstvo se potvrđivalo u zajedničkoj revolucionarnoj antifašističkoj borbi, koja se

Natpis na zidu u Splitu, septembar 1943. godine

Borci 2. bataljona Prve proleterske brigade, septembar 1943. u okolini Prozora

odvijala unutar svakog od jugoslovenskih naroda, pošto su se unutar svakog od njih nalazile i snage kolaboracije (saradnje) s okupatorima. Takođe, bratstvo i jedinstvo je bilo ideološki slogan, kakav je neophodan svakom društvenom pokretu kao sažet izraz njegove suštine. Ovaj slogan je izražavao jugoslovensku solidarnost, pri čemu je bio inspirisan krilaticom Francuske revolucije (sloboda, jednakost, bratstvo) i nije imao dodirnih tačaka ni s patrijarhalnim idealom bratstva, niti s jedinstvom u smislu brisanja različitosti – naprotiv: on je predstavljao ideal mogućeg jedinstva u različitosti. Kad je počeo raspad Jugoslavije, slogan je izvršavan podsmehu, iako je u periodu NOR-a bio realnost kojoj je socijalistička revolucija dugovala svoju pobjedu. Posle završetka rata razne ustanove, naročito škole, nosile su naziv „Bratstvo i jedinstvo”.

Literatura: Leksikon NOR-a i revolucije (1941–1945), 1981; Vojno-političko savetovanje u Stolicama: značaj i posledice za NOR, ur. D. Maletić, Beograd 1980.

PROLETERSKE JEDINICE U NARODNO-OSLOBODILAČKOM RATU (NOR). U toku NOR-a formirane su jedinice različitog brojnog sastava i taktičke namene koje su bile nazivane proleterske. Najbrojnije su bile proleterske brigade. One su bile

najpouzdanije jedinice u sastavu partizanske oslobodilačke vojske i kasnije NOVJ. Njihova prednost bila je u tome što su, za razliku od ranih partizanskih odreda, povezanih s određenom teritorijom, bile izrazito pokretne i spremne da deluju na svakom trenu prema uputstvima vrhovne komande. Sastavljene od iskusnih boraca, one su neretko nosile epitet „udarna”, što je odgovaralo zadacima koji su im poveravani. Osim toga, sam naziv proleterske brigade ukazuje i na idejno-političko ishodište njihovog formiranja, a to je revolucionarna borba radničke klase za promenu tada vladajućeg društvenog sistema. Njih je moralo da odlikuje ono što se nazivalo proleterski moral, usmeren ka rušenju svega onoga što čini da čovek bude „poniženo, ugnjeteno, napušteno, prezreno biće” (Marks). Statutom proleterskih brigada bilo je predviđeno da je njihov zadatak borba protiv okupatora, kolaboracionista i ekonomskog ugnjetavanja. Pripadnici proleterskih jedinica su na zvezdi petokraki imali pridodate srp i čekić, a zastave ovih jedinica obavezno su bile crvene, s istim simbolom. Formiranje proleterskih jedinica bilo je jedna od prvih nesaglasnosti jugoslovenskih komunista s moskovskim smernicama, koje su nedvosmisleno pozivale na potiskivanje revolucionarnog sadržaja u borbi.

Proleterske brigade su imale zadatak da izgrađuju naročit ugled i kao borbene jedinice i kao istinska narodna vojska. Zbog toga je bilo veoma značajno političko delovanje KPJ u ovim jedinicama. Proleterske brigade su bile izrazito jugoslovenske, nadnacionalne, i kao takve služile su kao primer izgradnje bratstva i jedinstva. Prva proleterska brigada formirana je već 21. decembra 1941. godine u Rudom, a njen komandant bio je Koča Popović. Prva proleterska ostala je jedna od najuglednijih jedinica NOR-a. Ukupno je bilo 20 proleterskih brigada, od kojih je 14 dobilo naziv proleterska u ratu, a 6 posle rata. Sve one su za ratne zasluge odlikovane visokim odlikovanjima.

Osim proleterskih brigada postojale su i manje jedinice – proleterske čete, proleterski bataljoni, a od 1942. do 1944. formirane su i tri veće jedinice, sastavljene od nekoliko brigada – proleterske divizije. Takođe, postojao je i jedan proleterski korpus.

Literatura: Milosav Bojić, Koča Jončić, Veljko Miladinović (ur.), Prva proleterska. Zbornik sećanja, knj. 1–4, Beograd 1963–1991; Đorđe Orlović, Šesta lička proleterska divizija „Nikola Tesla“, Beograd 1990; Savo Trikić, Dušan Repajić, Proleterski bataljon Bosanske krajine, Beograd 1982.

PRVI TRANSPORT S TERITORIJE NEMAČKE OKUPACIONE ZONE U SRBIJI ZA KL AUŠVIC-BIRKENAU (7. jul 1943). Koncentracioni logor Aušvic-Birkenau predstavljao je deo složenog sistema zatvora i logora koji su fašisti (nacisti) osnovali na teritoriji okupirane Evrope tokom Drugog svetskog rata kako bi ograničili slobodu kretanja i mišljenja, ali i fizički eliminisali brojne „problematične“ i „nepodobne“ grupe i kategorije stanovništva. KL Aušvic-Birkenau je formiran 27. aprila 1940. u blizini Osvjenćima, gradića u okupiranoj Poljskoj. Logor je funkcionisao skoro do samog kraja Drugog svetskog rata, odnosno do 27. januara 1945. godine, kad su ga oslobodile jedinice Crvene armije. Posle okončanja rata postao je sinonim za „logor smrti“ ali

i za Holokaust odnosno genocid nad jevrejskim narodom u Drugom svetskom ratu. U periodu od 1940. do 1945. godine u KL Aušvic-Birkenau deportovano je između 1,3 i 1,5 miliona ljudi od kojih je 1,1 milion ubijen u logoru – najvećim delom u gasnim komorama, i to: oko 960.000 Jevreja, 75.000 Poljaka, 21.000 Roma, 15.000 sovjetskih ratnih zarobljenika i 15.000 ostalih.

Ulazna kapija logora Birkenau

Prvi Jugosloveni koji su deportovani u KL Aušvic-Birkenau bili su borci Internacionalnih brigada iz Španskog građanskog rata. U periodu od kraja septembra 1941. do kraja oktobra 1944. godine iz različitih delova okupirane Jugoslavije (Slovenija, Hrvatska, Srbija, Vojvodina) u KL Aušvic-Birkenau upućeno je najmanje 50 transporta od kojih su ubedljivo najbrojniji bili tzv. mađarski transporti, kojima je tokom proleća i leta 1944. deportovana skoro celokupna populacija bačkih Jevreja. S teritorije današnje Republike Srbije deportovano je tokom Drugog svetskog rata oko 11.886 osoba (oko 5.627 žena, 4.082 muškarca, 2.021 dete). Ubedljivo najveći broj deportovanih, njih oko 9.128, bili su Jevreji.

Drugu najveću kategoriju deportovanih s teritorije Republike Srbije u KL Aušvic-Birkenau činili su politički zatvorenici, pre svega komunisti, simpatizeri komunističkog pokreta i članovi njihovih porodica. Muški transporti političkih zatvorenika deportovani su iz KL na Sajmištu, dok su ženski transporti političkih zatvorenica deportovani iz KL na Banjici. Prvi transport s teritorije nemačke okupacione zone u Srbiji upućen je u KL Aušvic-Birkenau 7. jula 1943. godine iz KL na Banjici. Prema raspoloživim podacima, u njemu se nalazilo najmanje 113 žena, 4 muškarca i 15 dece.

Grupu od najmanje 132 logoraša koja je 7. jula 1943. upućena iz KL Banjica u KL Aušvic-Birkenau činile su 52 logorašice, među kojima su bile brojne partizanke iz zapadnih delova zemlje uhapšene u različitim operacijama širom Dalmacije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, koje su 24. juna 1943. dovedene iz KL na Sajmištu u KL na Banjici. Njima se nekoliko dana kasnije, odnosno 5. jula 1943, pridružila nova grupa od 45 logorašica, takođe sa Sajmišta. Ostatak transporta činili su, pored još nekoliko logorašica za koje se može pretpostaviti da su do polaska transporta sve vreme bile na Banjici, još 31 član artističke grupe i romske porodice Blum koja je u nešto širem sastavu (34 člana porodice) dovedena iz KL na Crvenom krstu u Nišu u KL na Banjici.

Dragoceno svedočanstvo o solidarnosti među logorašicama koje su kao politički zatvorenice deportovane u KL Aušvic ostavila je Milka Štifanić (rođena Menjak) iz Zemuna, koja se zajedno sa svojom logorskom drugaricom najpre sa Sajmišta a onda i s Banjice našla u transportu koji je 7. jula 1943. krenuo iz Beograda za Aušvic. Milka Štifanić se sećala: „U bolnici sam zatekla Vilmu Daus, već upola mrtvu, koja se borila sa životom, otimala se jer je htela još da živi, dozivala je majku svoju, da joj pomogne u samrtnom bunilu. Zvala je svoju sestru Anku, da joj nešto kaže, šaputala je nerazumne reči, a na momente, kad smo je razumele, onda smo videle da ona ima mnogo toga da kaže svojoj sestri i u tim teškim

mukama je umrla od trbušnog tifusa, gladi i zime. Sećam se da je to bila dobra i hrabra drugarica, bila je visoka, krupnih smeđih i nasmejanih očiju, umela je da nam se nasmeje i da ohrabri i pomogne svakoj od nas koliko je mogla. Sećam se da je uvek pričala o svojoj lepoj i ravnoj Slavoniji, o Slavonskom Brodu, njenom rodnom kraju, uvek nam je pričala kako su to veseli i vredni ljudi, često je pričala o majci, sestri i bratu, koje je mnogo volela, sećala se njihovih nestašluka dok su bili mali. Sećam se Vilme, koja je uvek govorila: Oh, kako bi bilo lepo kada bi mi sve preživela ovaj pakao i da se vratimo u našu divnu domovinu Jugoslaviju i u njen rodni kraj Slavonki Brod, da dođemo kod nje u goste, oh, kako bi nas sve počastila i ugostila. Tako smo sve uvek pričale i sećale se svojih milih i dragih kada smo osećale onu strašnu glad i tugu za domovinom.“

Literatura: Tomislav Žugić, Miodrag Milić, Jugosloveni u Koncentracionom logoru Aušvic 1941–1945, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1989; Милан Кољанин, Олга Манојловић Пинтар, Радмила Радић, Сања Петровић Тодосијевић, Зорица Ивановић, Последње одређиште Аушвиц (каталог изложбе), Историјски музеј Србије, Београд, 2015; Logor Banjica. Logoraši. Knjiga zatočenika Koncentracionog logora Beograd–Banjica (1941–1944), druga knjiga, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, str. 90–92. (priredile Evica Micković, Milena Radojčić); Svedočanstvo Milke Štifanić rođene Menjak (u privatnom vlasništvu Ivana Štifanića).

R

RAUL GUSTAF VALENBERG (Raoul Gustaf Wallenberg). Raul Valenberg je bio švedski diplomata i arhitekta koji je do danas ostao upamćen kao čovek koji je spasio desetine hiljada Jevreja od sigurne smrti u nacističkim logorima. Rođen je 4. avgusta 1912. Kao diplomata i kritički orijentisan intelektualac, Valenberg je shvatao razmere

stradanja miliona evropskih Jevreja. Po okupaciji Mađarske i uspostavljanju vlade Strelastih krstova započeo je Holokaust nad Jevrejima s područja koja je okupirala fašistička Mađarska. Valenberg je kao specijalni izaslanik Kraljevine Švedske u Budimpešti izdavao pasoše i osiguravao zaštitu u zgradi ambasade za brojne jevrejske porodice i pojedince u periodu od jula do decembra 1944.

Po ulasku jedinica Crvene armije u Budimpeštu, dok su borbe na ulicama još trajale, Valenberg je 17. januara 1945. uhapšen i posle toga mu se gubi svaki trag. Veruje se da su ga uhapsili pripadnici СМЕРШ (skraćena od *Смерть шпионам*, koja je označavala sovjetsku vojnu kontraobaveštajnu organizaciju). Prema kasnijim izveštajima, Valenberg je najverovatnije ubijen 17. jula 1947. u Lubjanki – sedištu KGB i ozloglašenom zatvoru u Moskvi. Do danas nisu rasvetljeni razlozi njegovog hapšenja i ubistva. Eventualne veze s američkim obaveštajnim službama ostale su nejasne.

Raul Valenberg (1912-1947)

Ime švedskog diplomate postalo je simbol pasivnog ali kontinuiranog otpora nacizmu i fašizmu. Valenberg je zapamćen kao borac koji se ne predaje i koji u svakom trenutku pokušava da spase što je moguće veći broj nevinih ljudi od strašne smrti u logorima.

U vremenu hladnog rata proglašen je za počasnog građanina mnogih država (SAD, Kanade, Mađarske, Australije i Izraela). U državi Izrael je proglašen za pravедnika među narodima. Brojni su njegovi spomenici podignuti širom sveta s idejom da afirmišu nepokolebljiv otpor fašizmu.

Literatura: Thomas Streissguth, Raoul Wallenberg: Swedish Diplomat and Humanitarian, The Rosen Publishing Group, New York 2001.

REVIZIONIZAM. Pojam revizionizam (od lat. revidere – ponovo sagledati, preispitati) ima različita značenja. U suštini, pojam podrazumeva neopravdanu, neutemeljenu ili manipulativnu promenu u interpretaciji prošlosti. Iako se često ističe prigovor da je kritika revizionizma u odnosu prema prošlosti neopravdana, budući da je revizionizam, zapravo, nužan način mišljenja o prošlosti, u pitanju je pojmovna rasprava: jasno je da kritičari revizionizma kao načina promišljanja prošlosti ne podrazumevaju poželjnost okamenjenosti onih interpretacija koje su postojale u određenom vremenu i kontekstu, već pojam revizionizam koriste u specifičnom značenju, koje svakako podrazumeva da je reč o promeni u interpretaciji prošlosti, ali o promeni koja je zasnovana prvenstveno na političkim i ideološkim osnovama. Takav je uvek slučaj s revizionizmom koji javno sprovode vladajuće političke i društvene klase, naročito posle sloma socijalizma u odnosu na socijalističku prošlost. To je javni, politički istorijski revizionizam. Kada se dešava u historiografiji kao naučnoj disciplini (akademski revizionizam), on se uvek javlja kao negacija prethodne naučne interpretacije, kao negacija same mogućnosti i legitimnosti drugačijeg pogleda od revizionističkog, i nužno tvrdi da je svaka drugačija interpretacija ideološka, dok je njegova strogo naučna. Primera radi, revizionizam će marksističku interpretaciju istorije nužno okarakterisati kao ideološku, nenaučnu, „komunističku“, a građansku, liberalnu – kao naučnu. Tom isključivošću revizionistička interpretacija sebe izopštava iz domena naučnog dis-

kursa, čineći istu upotrebu nauke kakvu je u pojedinim slučajevima činila vulgarno-marksistička nauka (vulgarni dijalektički materijalizam).

Precrtana slika Draže Mihailovića, simbola revizionističke politike u Srbiji

Revizionizam ne podrazumeva uvek falsifikovanje činjenica (mada se ponekad i to dešava) već donosi njihovu proizvoljnu selekciju i reinterpretaciju, po pravilu menjajući ocenu relevantnosti određenih činjenica prošlosti. Tako će primer revizionističke interpretacije biti tvrdnja da povremeni pregovori partizana i okupacionih snaga tokom NOR-a (iako su takvi pregovori sastavni deo svakog gerilskog ratovanja: razmena zarobljenika, mestimične obustave ratnih dejstava i slično) nisu ništa drugo do kolaboracija partizana s okupatorom, dok će, istovremeno, otvorenu saradnju četnika s okupatorima protiv partizana revizionistička historiografija, ako je već ne negira, proglašavati za „racionalnu strategiju“, a same četnike za antifašiste.

Literatura: Milo Petrović (ur.), Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam. (Zlo)upotrebe istorije Španskog građanskog rata i Drugog svetskog rata na prostoru Jugoslavije, Beograd 2014; Milivoj Bešlin, Petar Atanacković (urd.), Antifašizam pred izazovima sadašnjosti, Novi Sad 2012; Srđan Milošević, Istorija pred sudom. Interpretacija prošlosti i pravni aspekti u reha-

bilitaciji Kneza Pavla Karađorđevića, Beograd 2013.

REVOLUCIJA I KONTRAREVOLUCIJA.

Pojmovi revolucija i kontrarevolucija veoma su stari i povezani su s akterima Francuske revolucije iz 1789. i njene opoente. U marksističkoj političkoj misli pojam revolucija jedan je od centralnih i predstavlja neminovni izraz klasne borbe proletarijata predvođenog proleterskom (komunističkom) partijom. Prema Marksu, „istorija celokupnog ljudskog društva jeste istorija klasne borbe“, a nužnost te borbe ogleda se u tome što vladajuća klasa, očekivano, ne pokazuje spremnost da dobrovoljno odstupi s pozicija moći koje drži u sopstvenom interesu i na štetu potčinjenih klasa. Iz tog razloga politički i klasno osveščena radnička klasa, u uslovima kad postojeći odnosi ljudi u proizvodnji postanu kočnica daljeg razvoja, izvodi socijalističku revoluciju, koja neminovno ima dvostruki smisao: političko i socijalno razvlašćivanje privilegovane buržoaske klase. Spoljašnje političke okolnosti mogu predstavljati manje ili više podsticajan okvir revolucionarne promene.

Ruski revolucionar Vladimir Lenjin drži govor u Tavričeskom dvorcu

Oktobarska socijalistička revolucija postala je uzor revolucionarnim komunističkim partijama u svetu, a njeno izvođenje u kontekstu Prvog svetskog rata imalo je snažan uticaj i na inicijalno komunističko shvatanje Drugog svetskog rata kao prilike da se izvede analogni prevrat u drugim zemljama sveta. Ipak, okolnosti Drugog svetskog rata bile su znatno drugačije od onih iz 1917: dok je agenda ruskih komunista bila pacifistička, ali i antiimperijalna u odnosu na caristički režim u sopstvenoj zemlji, dotle se u kontekstu Drugog svetskog rata u zemljama poput Jugoslavije morala voditi antiokupatorska borba, čiji se antiimperijalni karakter ogledao upravo u odbrani sopstvene zemlje od agresivne imperijalističke politike Osovine.

Ipak, formula za izvođenje socijalističke revolucije u uslovima oslobodilačkog rata u Jugoslaviji, posle neuspešnog i štetnog pokušaja kopiranja modela ruske revolucije (leva skretanja), pronađena je u samom unutrašnjem pregrupisanju snaga u zemlji: svrstavanje buržoazije jugoslovenskih naroda na stranu okupatora i njena kolaboracija učinili su samu narodnooslobodilačku borbu revolucionarnim prevratom, u kome je linija podele revolucija-kontrarevolucija sledila u najvećoj meri liniju klasne podele društva. Glavna mera socijalističke revolucije – eksproprijacija eksproprijatora – usledila je, otuda, kao kazna za ratnu kolaboraciju s okupatorom.

Literatura: K. Marks, „Revolucija i kontrarevolucija“, Izabrana djela, I, Beograd, Zagreb 1950; V. I. Lenjin, „Država i revolucija“, Izabrana dela, I, 1950; Isti, Proleterska revolucija i renegat Kaucki, Beograd 1950; B. Kidrič, V. Rašković, O revoluciji i klasama, Beograd 1960.

S

SEDMA, „LENJIGRADSKA“ SIMFONIJA, OPUS 70 U CE-DURU. Podaci o nastanku ovog dela mogu da se sažmu u nekoliko

Dmitrij Šostakovič, autor Lenjingradske simfonije

rečenica. Kad su nacističke trupe ušle u Rusiju, Dmitrij Šostakovič je radio na Lenjingradskom konzervatorijumu. Mesec dana po tom događaju počeo je da piše Sedmu simfoniju, kompoziciju koja će se kasnije povezivati s opsadom Lenjingrada, Šostakovičevog rodnog grada. U narednim mesecima kompozitor je učestvovao u patriotskim i propagandnim aktivnostima, pišući masovne pesme poput *Zakletve narodnom komesaru* i napravivši 27 aranžmana ruskih solo pesama za potrebe koncerata na samoj liniji fronta. Prvu ponudu da se evakuiše iz opkoljenog grada Šostakovič je u avgustu odbio, ali je 1. oktobra ipak napustio Lenjingrad. Došao je u Moskvu s tri dovršena stava simfonije, a odatle je bio vozom prebačen u Kujbišev (današnja Samara), grad na jugoistočnom Uralu. Sedmu simfoniju je završio 27. decembra 1941. u tom mestu.

Upravo je u Kujbiševu delo i premijerno izvedeno 5. marta 1942. godine. Propagandna vrednost ovog dela odmah je uočena, i mikrofilm s partituroom je prebačen na Zapad, gde su Arturo Toskanini i Leopold Stokovski želeli da je prvi put izvedu. Ali prestigao ih je Henri Vud koji je delo predstavio publici na londonskom Proms festivalu. Simfoniju su počeli da izvode i drugi sovjetski orkestri, ali se najvažnije i najherojskije izvođenje od svih desilo upravo u opkoljenom Lenjingradu. Na dan kada je Hitler objavio da Lenjingrad mora pasti, nekolicina preostalih muzičara potpomognuta pojačanjem iz re-

dova vojske, izvela je delo koje je emitovano putem razglasta u znak otpora i prkosa spram nemačkih trupa. Naime, u gradu je ostao jedino Orkestar Lenjingradskog radija, čiji je dirigent bio Karl Eliasberg. U toku opsade grada on nije svirao i nije bilo prenosa, jer se smatralo da muzika nije prioritet u vanrednim uslovima. Ipak, kad je odluka pala da se Šostakovičev delo izvede, ukinuta je zabrana za izvođenje muzike. Takođe, okupljanje orkestra bilo je otežano jer je preživelo 15 muzičara radijskog orkestra, te su pozvani svi muzičari da se pridruže. Ljudi su bili izgladneli i oronuli, ali su za probe dobili dodatnu hranu. Partitura je u julu doturena u Lenjingrad, koji je bio pod blokadom, a tim prepisivača nota je radio na tome da obezbedi potrebne štimove. Sam koncert je održan 9. avgusta 1942. godine. Zvučnici su prenosili koncert kroz ceo grad, a takođe i prema nemačkim trupama u cilju psihološkog rata. Pre toga je komandant Lenjingradskog fronta general Govorov naredio bombardovanje položaja nemačke artiljerije kako bi osigurao da oni ne dejstvuju za vreme izvođenja simfonije. Za iznurene i izgledne stanovnike Lenjingrada ovo je bio čin prkosa i dostojanstva. Antifašistički i komunistički simpatizeri na Zapadu su posle ovog čina pojačali svoje napore da promovišu Šostakovičevu muziku, te je u septembru 1942. godine organizovan festival u San Francisku s muzikom ovog kompozitora. Tada je dirigovao Toskanini, ali kad je snimak stigao do kompozitora, on nije bio ni malo zadovoljan (smatrao je verziju Jevgenija Mravinskog jedinom vernom svojoj ideji). Delo je ipak izvedeno više od 60 puta u Sjedinjenim Američkim Državama. I pored toga, repcepcija ovog dela na Zapadu nije bila pozitivna: smatrali su ga propagandnim delom u korist Staljina i često osuđivali za plaktnost i manipulativnost. Istovremeno, general Ždanov je optužio Šostakoviča da u ovom delu, ipak, nije prikazao dovoljno optimizma već je prevladao njegov tragički osećaj, te se delo u posleratnom periodu ređe izvodilo.

Osnovu simfonije čini vrlo obimni prvi stav, u čijoj se osnovi nalaze simfonijske varijacije bazirane na temi *Da geh' ich zu Maxim* iz opere *Vesela udovica* Franca Lehara, inače Hitlerove omiljene operete. Ova tema označena je u propagadne svrhe kao „tema invazije“. Sam Šostakovič je smatrao da ova banalna muzička misao govori o prirodi fašizma kao antiučetničkom, banalizujućem i pojednostavljujućem pogledu na stvari i ljude. No, kompozitor koji je uvek zadržao unutrašnji otklon od svake forme totalitarizma, dodao je i da je ovo „muzika o svim oblicima terora, porobljavanja i skućavanja duha“. Iako su ove reči, kao i svedočenja njegovih prijatelja, kasnije pokušavali da Sedmu simfoniju stave u kontekst Šostakovičevog disidentskog stava spram Staljina, danas bi bilo važno revitalizovati ovo delo kao vrstu antifašističkog manifesta. I to ne samo u istorijskom kontekstu, već i u domenu onoga što se dešava i danas. Kao vrstu prohodnog i jasnog stava protiv svake vrste pojednostavljenja, sukoba i prinude na lažni optimizam i zanemari-vanje drugog.

Literatura: Solomon Volkov: *Testimony: The Memoirs of Dmitri Shostakovich*, New York: Harper & Row 1979; Ian MacDonald, *The New Shostakovich*, Boston: Northeastern University Press, 1990; David Fanning and Laurel Fay, „Shostakovich, Dmitry“. *Grove Music Online*. *Oxford Music Online*. Oxford University Press. Web. 23. dec. 2016.

SESTRE BAKOVIĆ. Rajka i Zdenka Baković su kao ćerke dalmatinskog emigranta rođene u Boliviji. Kako je oduševljenje među Dalmatincima zbog stvaranja Jugoslavije bilo ogromno, i porodica Baković je odlučila da se vrati na rodni Brač. Posle izvesnog vremena, porodica se preselila u Zagreb. Sestre Baković, njihova dva brata i majka, veoma brzo su pokazali bliskost s idejama levice i priključili se jugoslovenskoj komunističkoj omladini. Njihova trafikla u centru Zagreba bila je mesto susretanja i razmene informacija komunističkih ilegalaca. Policijska služba Nezavisne države

Hrvatske (Ustaška nadzorna služba) pomno je pratila njihove aktivnosti i uspela da uhapsi sestre Baković. U toku dugotrajnog mučenja, surovi policajci su pokušali da saznaju od Rajke i Zdenke imena ostalih ilegalaca. Sestre nisu podlegle, i do poslednjeg daha hrabro su prkosile svojim mučiteljima. Zdenka je izvršila samoubistvo u zatvoru 25. decembra 1941, dok je Rajka podlegla povredama od mučenja četiri dana kasnije. Rajka Butorac (rođena Baković) proglašena je za narodnog heroja Jugoslavije.

U Zagrebu je tokom perioda socijalizma jedan od centralnih gradskih prolaza nosio ime po hrabrim sestrama. Iako je u jednom trenutku prolazu promenjeno ime posle raspada Jugoslavije, ta je odluka naišla na žestoko protivljenje javnosti. Stoga je 2009. naziv *Prolaz sestara Baković* vraćen. Rajka Baković je pored Anke Butorac, Ljubice Gerovac, Nade Dimić, Dragice Končar i Nere Šafarić jedna od junakinja radova konceptualne umetnice Sanje Iveković koja je posle dugog perioda zaborava reafirmisala hrabre antifašistkinje.

Rajka Baković (1920-1941)

Literatura: Josip Barković (ur.), Omladina Jugoslavije u NOB, Epoha, Zagreb 1967.

SOVJETSKE KORAČNICE. Od stvaranja nacionalnih država, vojni orkestri i ratni svirači su predstavljali snažnu potporu mobilisanim građanima u vojnim jedinicama. Njihova svrha je bilo snaženje ratničkog elana i širenje borbenosti na frontu, ali i afirmacija mobilizacije, kao i dobrovoljnog uključivanja pojedinaca u vojne redove tokom čitavog 19. i 20. veka.

U prvoj socijalističkoj državi umetnici su veoma rano samoinicijativno (ali i podsticani od partije) komponovali muziku za himne i koračnice. One su izvođene na brojnim ceremonijama organizovanim povodom obeležavanja značajnih državnih praznika. Međutim, najčuvenije sovjetske koračnice nastale su za vreme Drugog svetskog rata. Vojnici Crvene armije, u svom pobedonosnom pohodu ka Berlinu, proširili su ih po čitavoj Evropi. Na velikim slavljima u kojima su spontano ili organizovano učestvovali brojni građani, redovno su izvođene ruske narodne pesme, ali i vojničke koračnice. Većinu sovjetskih koračnica koje su postale poznate širom Evrope komponovao je Semjon Černjecki (Семён Александрович Чернецкий – rođen kao Соломон Исаевич Штембер). On je bio autor koračnica kao što su: *Слава Родине, Ленинский призыв, Марш московских пионеров, Индустриальный марш, Родной Донбасс, Русский марш, Славянский марш, Украинский марш, Грузинский марш, Азербайджанский марш...*

Najveće priznanje Semjonu Černjeckom predstavljala je odluka da na prvoj velikoj Paradi pobeđe, koja je održana u Moskvi 24. juna 1945, upravo on rukovodi svečanim orkestrom. Černjecki, koji je tokom karijere napisao preko stotinu marševa i patriotskih pesama, osmislio je bogat repertoar za vojne orkestre.

I danas se na velikim paradama u Moskvi redovno izvode njegovi marševi: *Парад, Рокоссовский марш, Салют Москвы, Марш танкистов, Марш гвардейцев-мино-*

Hor Crvene armije

мётчиков, Слава Родине, Вступление Красной Армии в Будапешт, Вступление Советской Армии в Бухарест...

Marševi i koračnice koje su izvodili orkestri i horovi Crvene armije u formalnom smislu su veoma skladno nastavili muzičke, ali i mnoge druge tradicije ruske carske vojske. Ostaje pitanje da li je aproprijacijom forme preovladao novi socijalistički sadržaj, ili je obnovljena tradicija uticala na postepenu reviziju revolucionarnih tekovina?

Literatura: В. С. Цицанкин, Судьба музыканта, Композитор, Москва 2015; ЧЕРНЕЦКИЙ Семён Александрович, Музыкальный словарь.

SOFI ŠOL (Sophia Magdalena Scholl). Sofija Šol (Sophia Scholl) rođena je 9. maja 1921, a ubijena 22. februara 1943. godine kao borac protiv nacizma u Hitlerovoj Nemačkoj. U istoriji je zabeležena kao osoba koja je pokušala da nenasilnim putem svrgne nacistički režim.

Od dolaska Hitlera na vlast 1933. godine, njegove paravojne formacije su svakodnevno brutalno uništavale svaki oblik protivljenja i neslaganja s nacizmom, dok je državni aparat postepeno legalizovao potpunu uzurpaciju vlasti i sistem segregacije i kriminalizacije onih delova društva koji su proglašeni za drugačije i samim

tim nepoželjne. Politički neistomišljenici i protivnici nacista su, uz objašnjenje da im je potrebno prevaspitavanje, zatvarani u koncentracione logore širom Nemačke već od marta 1933. S izbijanjem Drugog svetskog rata svako opoziciono delovanje kažnjavano je smrću.

Jedan od retkih primera suprotstavljanja nacistima u samoj Nemačkoj bila je nenasilna tajna organizacija *Bela ruža* u kojoj su centralne ličnosti bili mladi studenti Minhenskog univerziteta Sofi Šol i njen brat Hans, zatim Kurt Huber, Aleksander Šmorel (Alexander Schmorell), Vili Graf (Willi Graf) i Kristof Probst (Christoph Probst). Iako su tokom tridesetih godina, kao i većina mladih Nemaca, i Šolovi s oduševljenjem prišli organizacijama nacističke mladeži, vremenom je u njima rasla sumnja u Hitlerovu propagandu.

Međusobno su debatovali o propovedima Lava iz Minstera biskupa Klemensa Augusta Grafa fon Galena (Clemens August Graf von Galen), kao i o pismima Sofinog mladića Frica Hartnagela (Fritz Hartnagel) koji je mobilisani i odveden na Istočni front. Hartnagel je opisao neke od zločina koji su počinjeni nad Jevrejima, civilima i ratnim zarobljenicima na prostoru SSSR. Na osnovu svedočanstava mobilisanog vojnika s

Sofi Šol, njen brat Hans i Kristof Probst, leto 1942. godine

Istočnog fronta, ali i ličnog saznanja o sudbini njihovih jevrejskih sugrađana, grupa je sastavila šest antinacističkih pamfleta kojima je pozivala građane Nemačke da se pasivno suprotstave Hitlerovom režimu. Sofi i njen brat su 18. februara 1943. organizovali akciju rasturanja letaka u centralnoj auli fakulteta u Minhenu. Njihov plan je, međutim, osujećen i pre nego što je re-

alizovan. Uhapsio ih je Gestapo i na brzo organizovanom suđenju osudio na smrt. Prema nekim svedočenjima, Sofi je na suđenju izgovorila reči: „Neko je, nakon svega, morao da počne. Ono što smo mi napisali i rekli, misle mnogi. Oni se samo ne usudjuju da to i kažu.“ Četiri dana nakon hapšenja (22. februara 1943), troje pripadnika *Bele ruže* ubijeno je giljotiniranjem.

Danas su na Univerzitetu Ludwig Maximilian u Minhenu postavljene dve malene biste Sofi i Hansa Šola i spomen-ploča koja svedoči o ljudskoj hrabrosti i spremnosti čoveka da se suprotstavi i javno iskaže svoje neslaganje i otpor, čak i u uslovima u kojima je izvesna nemogućnost uspeha.

Literatura: Toby Axelrod, *Hans and Sophie Scholl, German Resisters of the White Rose*, The Rosen Publishing Group, New York 2001.

SUĐENJA RATNIM ZLOČINCIMA. Potreba za kažnjavanjem ratnih zločina tokom Drugog svetskog rata proizašla je iz ratnih konvencija, ali su surovost i brojnost zločina uslovlili da se savezničke sile dodatno dogovore oko posleratnog postupanja sa zločincima.

Nirnberški proces

Osmog avgusta 1945. osnovan je Međunarodni vojni sud za suđenje ratnim zločincima koji je trebalo da sudi onima čiji zločini nisu povezani s jednom zemljom, kao i za tri nove vrste krivičnih dela: zločine protiv mira, ratne zločine i zločine protiv čovečnosti. Ovi zločini su kasnije i zvanično kodifikovani kao međunarodna krivična dela.

Suđenje dvadeset dvojici najvećih nacističkih zločinaca, iz vrha države i vojske, među kojima su bili Joahim fon Ribentrop, Herman Gering i Vilhelm Kajtel, organizovano je u Nirnbergu (20. 11. 1945 – 1. 10. 1946). Dvanaest optuženih je osuđeno na smrt, troje na doživotnu robiju, četvoro na vremenske zatvorske kazne, dok je troje oslobođeno. Istom prilikom, za zločinačke organizacije su utvrđeni: vođstvo nacionalsocijalističke stranke, Gestapo, SD i SS.

Posle ovog suđenja, Američki vojni sud je u Nirnbergu, od 1946. do 1949, održao dvanaest suđenja drugim nacističkim zločincima.

Svaka zemlja posebno je organizovala i suđenja zločincima koji su počinili zlodela na njenoj teritoriji. Tako su i u Jugoslaviji održana suđenja okupatorskim komandantima i vojnicima. Najveće se održalo u Beogradu, u februaru 1947. Na njemu je komandant nemačkih trupa za jugoistok Aleksander Ler, zajedno sa još šest optuženih, osuđen na smrt. Pored toga, u Jugoslaviji su održavana i suđenja domaćim izdajnicima i saradnicima okupatora. Najpoznatiji procesi su oni generalu Dragoljubu Draži Mihailoviću (osuđen na smrt) i nadbiskupu Alojziju Stepincu (osuđen na 16 godina zatvora).

Najvećim japanskim ratnim zločincima je suđeno u Tokiju, od 1946. do 1948. godine.

Literatura: Izvori međunarodnog humanitarnog prava (priredili: V. Knežević Predić, S. Avram, Ž. Ležaja), Fakultet političkih nauka, Crveni krst Srbije, Međunarodni komitet Crvenog krsta, Beograd 2007; *Nirnberška presuda*, Arhiv za pravne i društvene nauke, Beograd 1948; *Торђе Н. Лопичић, Немачки ратни злочини 1941–*

1945. Пресуде југословенских војних судова, Музеј жртава геноцида, Београд 2009.

Š

ŠPANSKI GRAĐANSKI RAT. Španski građanski rat (1936–1939) počeo je kao pobuna dela desno opredeljenih generala španske vojske protiv španske republikanske vlade Narodnog fronta, koju su uglavnom činile stranke levice. Početni uspesi pobunjenika nisu bili dovoljni da se prevrat izvede do kraja, pošto pobunjenicima nije prišla cela vojska, a u odbranu republike ustali su i radnici i drugi slojevi društva, organizovani u razne socijalističke, komunističke ili anarhističke grupe. Na čelu pobunjenika se našao general Francisko Franko, koji je podršku u vojnom arsenalu i ljudstvu dobijao od fašističke Italije i nacističke Nemačke. S druge strane, republikanska strana nije imala sličnu otvorenu pomoć, ali je u Španiju došlo da je brani oko 40.000 dobrovoljaca iz celog sveta, među kojima je bilo i oko 1.600 Jugoslavena. Ceo rat je obeležen surovim političkim obračunima, s mnogo civilnih žrtava koje su stradale zbog političkog, religijskog ili nekog drugog opredeljenja. Obe suprotstavljene strane, fašisti i republikanci, bile su sastavljene od različitih političkih grupa. Franko

Dobrovoljci u redovima republikanske vojske

je uspeo da održi kontrolu na desnici, pa i među pre rata nepomirljivim falangistima i karlistima. Podela u republikanskom taboru su se pokazale kao veće i pogubnije po njih same, pošto je u pojedinim trenucima dolazilo i do borbi među različitim grupacijama (na primer, između republikanske vlade i raznih anarhističkih i komunističkih grupa). Usled vojne nadmoći fašisti su osvajali deo po deo zemlje. Najveće borbe su vođene u dolini Harame, kod Bruneta, na Ebru... A centralna tačka tokom celog rata bila je republikanska odbrana Madrida. Na kraju su fašisti uspeali da ovladaju celom Španijom. Francisko Franko je nominalno ponovo uspostavio monarhiju, ali je praktično on vladao zemljom sve do svoje smrti, 1975. godine.

Literatura: H. Thomas, *Španjolski građanski rat, Rijeka, 1980; Grupa autora, Istorija revolucija XX veka, II, Beograd, 1970; M. T. de Lara, Građanski rat u Španiji; Ф. Алварес, Х. Пећароман, Историја Шпаније, Београд, 2003; R. Carr, The Spanish tragedy, the Civil war in perspective, London, 1977; R. Nikolić, Španski nacionalno-oslobodilački rat 1936–1939, Vojna enciklopedija, IX, Beograd.*

T

TEBI, MOJA DOLORES. *Tebi, moja Dolores* je naziv književnog dela memoarskog karaktera lekarka, književnice i učesnice Narodnooslobodilačke borbe Jugoslavije, dr Saše Božović (1912–1995). Nakon prvog (1978), roman je doživeo još šest izdanja. Štampan je u tiražu preko 70.000 primeraka. Proglašen je za najčitaniju knjigu u SFRJ 1980. godine. Svoju najpoznatiju knjigu autorka je posvetila prerano preminuloj ćerki Dolores Božović koja je dobila ime po čuvenoj španskoj revolucionarki Dolores Ibaruri ili La Pasionariji. Dolores Božović rođena je 9. novembra 1941. godine u Tirani, u vreme dok je njena majka kao supruga Borislava Božovića, jednog od glavnih organizatora ustanka

Dr Saša Božović 1944. godine u Ribarskoj Banji

u Crnoj Gori, bila u italijanskom logoru u Kavaji. Krajem 1941. Saša je zajedno s Dolores bila razmenjena za italijanske oficire koje su zarobili partizani. Iako se aktivno priključila partizanskim jedinicama, najpre kao doktorica prve seoske partizanske bolnice u Piperima u Crnoj Gori, a zatim kao lekar u Drugoj proleterskoj udarnoj brigadi i Drugoj proleterskoj diviziji, Saša Božović se nije razdvajala od svoje ćerke. Dolores Božović, „mala partizanka“, kako ju je nazvao legendarni partizanski komandant Sava Kovačević, umrla je s nepune dve godine 7. marta 1943. u selu Štiću kod Prozora od posledica smrzavanja, iscrpljenosti i gladi tokom Četvrte nemačke ofanzive. Posle rata, iako na visokim funkcijama u Crvenom krstu Jugoslavije, na mestu dugogodišnjeg načelnika Antituberkuloznog instituta, dr Saša Božović je posvetila veliki deo života ne samo očuvanju sećanja na svoje dete koje je postalo simbol nevino stradalih devojčica i dečaka u Drugom svetskom ratu, već i na mnoge partizanke, borkinje koje su u ratnim vremenima, takoreći na frontu, postajale majke i na njemu, u prvim borbenim redovima podizale svoju decu.

Literatura: Saša Božović, *Tebi, moja Dolores*, 4. jul, Beograd 1978.

TJENTIŠTE. Bitka na Sutjesci (Peta neprijateljska ofanziva; operacija Švarc) odigrala se od 15. maja do 15. juna 1943, na prostoru teško prohodnih planina i kanjona u istočnoj Hercegovini i severnoj Crnoj Gori. Najjače borbe su se vodile na prostorima oko reke Sutjeske, pa je po njoj bitka i dobila ime. U teškim borbama za obe strane, partizani su upornim borbama i velikim zalaganjem uspeali da probiju nemački obruč. Poginulo je više od 7.000 partizana, što je otprilike trećina broja opkoljenih. Zahvaljujući velikoj požrtvovanosti i pogibiji partizanskih boraca, Bitka na Sutjesci je postala jedan od najvećih simbola antifašističke borbe u Jugoslaviji. Tokom šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog veka, na jednom od autentičnih mesta bitke, na Tjentištu, u dolini reke Sutjeske, formiran je memorijalni kompleks Dolina heroja. Sastoji se od kosturnice u koju je pohranjen 3.301 borac, centralnog spomenika, Spomen-kuće i čitavog niza od više desetina drugih spomen-obeležja i objekata. Centralni spomenik je delo vajara Miodraga Živkovića, podignuto 1971. Sastoji se od dve kamene gromade, visoke po 19 metara, koje simbolizuju proboj neprijateljskog obruča. Spomen-kuća Bitke na Sutjesci građena je od 1961. do 1971. prema projektu arhitekta Ranka Radovića. Nakon

Spomen-obeležje Bitke na Sutjesci, Tjentište

toga je do 1974. u njenoj unutrašnjosti slikar Krsto Hegedušić uradio ciklus fresaka na temu bitke. Na unutrašnjim zidovima kuće ispisana su i imena poginulih boraca. Od ostalih spomen-obeležja najznačajnija su bila ona na mestu pogibije Save Kovačevića i na mestu ranjavanja Josipa Broza Tita. Od pratećih objekata podignuti su Omladinski centar s domom mladih, Sportsko-rekreativni centar s veštačkim jezerom i sportskim terenima, kao i dva hotela. Ceo kompleks je stradao tokom poslednjeg rata u Bosni i Hercegovini.

Literatura: Đuro Kladarin, *Bitka na Sutjesci, Vojno delo, Beograd 1959; Viktor Kučan, Borci Sutjeske, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1996; Gojko Jokić, Nacionalni park Sutjeska Tjentište, Nacionalni park „Sutjeska“, Tjentište 1976; Gojko Jokić, Jugoslavija. Spomenici revolucije. Turistički vodič, Turistička štampa, Beograd 1986; Hajke Karge, Sećanje u kamenu – okamenjeno sećanje?, Biblioteka XX vek, Beograd 2014.*

U

UČITELJICA LEONTINA KRAUS. Građani Beograda su tokom nemačke okupacije koristili brojne strategije otpora kojima su u manjem ili većem obimu jasno izražavali svoje neslaganje i otpor nacističkom režimu. Pored skojevaca i članova Komunističke partije, koji su u brojnim akcijama likvidirali i zastrašivali ličnosti okupacionog aparata, i uništavali nemačke materijalne resurse, posebno mesto među nosiocima antifašističke borbe pripada ličnosti Leontine Kraus. Ona je bila učiteljica u penziji, nije pripadala ni jednoj političkoj partiji, niti je bila deo neke organizovane grupe. Odbijajući da prihvati okupacionu realnost u kojoj su najbliže komšije nestajale preko noći, a javnost svakodnevno lažno izveštavana o napredovanju nemačke vojske na svim frontovima u Evropi, Leontina Kraus je samoinici-

jativno napisala nekoliko pisama Milanu Nediću u kojima je jasno osudila delatnost kvislinške vlade. Kao učiteljica koja je čitav život posvetila vaspitavanju i obrazovanju mladih ljudi, Leontina Kraus nije mogla nemo da posmatra brutalnu represiju koja je sprovedena nad građanima. U jednom od pisama koje je uputila Milanu Nediću predlagala je da Specijalna policija nju zatoči u logor na Banjici umesto najmlađeg komunista osuđenog na smrt streljanjem. Samo nedelju dana pošto je uputila pismo, ona je uhapšena i sprovedena u Koncentracioni logor Banjica. Na saslušanju je izjavila da joj je otac bio Jevrejin prekršten u rimokatoličku veru, a majka poreklom Hrvatica i Nemica. Odrastala je i školovala se kod Ursulinki i Milosrdnih sestara u Zagrebu, pa ipak, vremenom je postala ateistkinja. Islednicima je potvrdila da je tokom službovanja jednom prilikom disciplinski kažnjena jer je odbila da vodi školsku decu u crkvu. Potvrdila je i svoju iskrenu odanost ideologiji komunizma, koja je po njenim rečima izgovorenim u Specijalnoj policiji, „jedina sposobna za napredak i poboljšanje životnih prilika čovečanstva”. Iako nije bila uključena u rad Komunističke partije Jugoslavije, Leontina Kraus je iskreno verovala da je „komunizam izvanredno uspešna tvorovina ljudskog duha”, za razliku od fašizma koji jedino misli na „ciljeve svoje politike, a nimalo ne vodi računa o čoveku i njegovim težnjama i pravima”. Određena u drugu kategoriju zatočenica, Leontina Kraus je odlukom Svetozara Vujkovića, opskurnog upravnika logora, prebačena u prvu kategoriju zatvorenika. To je značilo da je njen život izbrisan. U poslednjem pismu koje je uputila srpskom narodu, Leontina Kraus je konstatovala: „Smrt nije bolna – i smrt je lepa kad časno sledimo poziv Prirode.” Streljana je 7. juna 1943. u Jajincima. Svoja poslednja osećanja je posvetila komunistima. Danas je malo onih koji znaju za poduhvat hrabre učiteljice. U naselju Banjica jedna ulica nosi ime učiteljice Leontine Kraus.

Literatura: Sima Begović, Logor Banjica 1941–1944, ISI Beograd 1989.

Učiteljica Leontina Kraus (1881-1943)

V

VERA BLAGOJEVIĆ, narodni heroj. Vera Blagojević je rođena 16. maja 1920. godine u Beogradu. Osnovnu školu i gimnaziju završila je u Šapcu. Vera je primljena u Savez komunističke omladine Jugoslavije 1937. godine. Nakon upisa na studije medicine preselila se u Beograd gde je učestvovala u brojnim akcijama i manifestacijama kojima je rukovodila Komunistička partija Jugoslavije. Neposredno pred početak rata u Jugoslaviji, odnosno 1940, primljena je u partiju. Početak ratnih operacija na tlu Jugoslavije i Srbije zatekao ju je na mestu sekretara Okružnog komiteta SKOJ za šabački okrug. U tom svojstvu je postala i član Okružnog komiteta KPJ. Kao istaknuti član partije Vera se već od prvih dana rata našla na udaru ne samo okupacionih vlasti već i kolaboracionističke uprave. Specijalna policija Uprave grada Beograda posedovala

je brojne informacije o Veri Blagojević nekoliko meseci pre nego što je uhapšena. Vera Blagojević je bila česta meta pogrđnih tekstova koje je objavljivala štampa pod kontrolom vlade Milana Nedića. Uhapšena je marta 1942. godine u kući svojih stričeva u Tekerišu, gde se skrivala i oporavljala od teške bolesti izazvane dugim marševima i iscrpljenošću. Nakon hapšenja četnici su je sproveli do zatvora u Loznici odakle je predata Gestapou u Šapcu. Nakon istrage i višerasovnih mučenja kojima je bila izložena u šabačkom logoru na Savi, Vera Blagojević je streljana s grupom logoraša (62), u dvadeset drugoj godini života, 18. marta 1942. godine, na obronku šume Šicare u sremskom selu Klenak. Ordenom Narodnog heroja Jugoslavije odlikovana je posthumno, na Dan ustanka srpskog naroda u Drugom svetskom ratu, 7. jula 1953. godine.

Vest o smrti zatekla je Verine roditelje, uglednog šabačkog advokata i predratnog komunistu Jovana i njegovu suprugu Anu Blagojević u koncentracionom logoru na

Narodni heroj Vera Blagojević (1920-1942)

Banjici gde su bili zatočeni u dva navrata: od septembra do decembra 1941. godine i od januara do maja 1942. godine.

Posle oslobođenja Srbije, 20. decembra 1944, Verin otac Jovan Blagojević je za potrebe Komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača dao izjavu u kojoj je između ostalog rekao i sledeće: „Pok. Veru su uhvatili četnici i Ljotičevi odredi u Tekerišu, u kući mojih srodnika, odvedena je na Brezjak, odatle u Loznicu, u vreme kad je u Loznici žario i palio zloglasni četnički vojvoda Daka, za koga sam čuo da je ubijen od četnika. Iz Loznice je Veru sproveo poreznik Sava Božović iz Šapca, četnik, i predao je specijalnoj policiji u Šapcu, a ovi, pošto su je nemilosrdno tukli i prebili joj desnu ruku, predali Gestapou koji ju je stavio u zatvor u Šabački lager, odakle je odvedena na gubilište. Veru je iz Tekeriša sproveo Jovan Tešić, učitelj i ljotičevac, koji je s nje skinuo sat i još neke stvari, pokušao da je siluje, ali se ona očajnički odbranila, u čemu su je neki prisutni seljani odbranili. Tešić je likvidiran u Šapcu.

Za Verinu smrt okrivljujem, pored Tešića, Gligorića Vojislava, učitelja iz Loznice, koji je protivu nje pisao i iznosio najgusnije laži: da je bila nemoralna, da je vrbovala pristalice za borbu i rečima i svojim telom, da je orgijala u kući i bila mondenka, iako u tome nema ni trunke istine. Zatim Karapandžića, učitelja koji je radio u propagandi u Valjevu, koji je pisao za nju skoro isto što i Gligorić, Savu Božovića, poreznika iz Šapca koji ju je sproveo iz Loznice, maltretirao i mučio uz put, Miloša Božanića, studenta medicine iz Šapca, Acu Vasiljevića stud. iz Šapca, kao istaknute ljotičevce, dva studenta Bugarski iz Šapca. Sava Božović je u Nemačkoj na radu, Božanić je u Nemačkoj na studijama, Vasiljević i Bugarski su pobjegli s dobrovoljcima i četnicima, Karapandžić se negde sklonio. Pored gornjih lica, gospođa Ikonikova, za koju sam čuo u zatvoru, prenosila je lažne vesti po Šapcu da joj je Vera, njoj i njenom mužu Pavlu, slala preteča pisma u kojima kao da im je pretila da će ih pobiti kad dođe u Šabac. Na traženje mojih srod-

nika da ta pisma pokaže, da bi se uverili je li u njima Verin rukopis, gđa Ikonikova je izbegavala i sklanjala se od kuće. Siguran sam da ima još saučesnika u optužbi i ubistvu moje ćerke Vere, ali im nisam mogao ući u trag, jer sam bio proganjan, hapšen i sproveden u beogradski logor Banjica.“

Literatura: Međuopštinski istorijski arhiv Šabac, Komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača, red. br. 63. Zapisnik prijave Jovana Blagojevića, adv. iz Šapca o mučenju i streljanju svoje kćeri, narodnog heroja Vere Blagojević, stud. medicine, o danima koje su on i supruga Ana proveli na Banjici, o maltretiranju u Šapcu kao simpatizera oslobodilačkog pokreta, 20. decembar 1944; Logor Banjica. Logoraši. Knjiga zatočenika Koncentracionog logora Beograd-Banjica (1941-1944), prva knjiga, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, str. 88, 90, 303 (priređile Evica Micković, Milena Radjčić), Жене Србије у НОБ, Нолит, Београд, 1975.

VOJISLAV VUČKOVIĆ. Dr Vojislav Vučković (1910-1942) bio je kompozitor, kritičar, muzički pisac, estetičar, muzikolog i dirigent. U muzičkoj kulturi Srbije i Jugoslavije prve polovine XX veka, Vojislav Vučković se može posmatrati kao jedinstvena pojava jer je njegovo stvaralaštvo neraskidivo povezano s društveno osvešćenim, angažovanim, progresivnim levičarskim i antifašističkim političkim delovanjem. Može se reći da je Vučković jedini sistemski propitivao odnos između muzike i politike, muzike i propaganda, i muzike i njenog društvenog angažmana, čime je ostvario značajan doprinos u razvoju teorijske muzičke misli u nas, iako je njegovo delo, nažalost, proteklih decenija potpuno skrajnuo i gotovo zaboravljeno.

Rođen je 1910. godine u Pirotu u intelektualnoj porodici, naklonjenoj socijalističkim idejama, u kojoj se negovala umetnost, posebno muzika. Porodica se ubrzo seli u Beograd, gde njegov otac dobija službu u sudu. Osnovna muzička znanja dobio je na privatnim časovima kod Vlastava Kelera, člana orkestra Narodnog pozorišta, kao i u prijateljskom, porodičnom krugu. Ipak, bio

je pretežno samouk kad je zapisao svoju prvu muzičku ideju s petnaest godina i počeo da komponuje klavirske minijature. Ove komade izvodio je na proslavama Treće beogradske gimnazije koju je pohađao.

Pred kraj školovanja Vučković je ohrabren uspehom minijature *Peron* odabrao nekoliko kompozicija i odneo ih profesoru i kompozitoru Miloju Milojeviću, koji je uočio izuzetan talenat mladića i preporučio Vučkovićevom ocu da pošalje sina na školovanje izvan Srbije. Izbor je pao na Prag, gde je 1929. godine upisao Konzervatorijum u klasi Rudolfa Karela, a pohađao je i časove filosofije i muzikologije na Karlovom univerzitetu.

U Pragu, Vučković je bio deo grupe mladih kompozitora koji će u muzičkoj istoriografiji biti poznati pod imenom Praška grupa (Ljubica Marić, Sanojlo Rajčić, Dragutin Čolić, Mihovil Logar). Takođe, druži se i sa studentima iz cele Kraljevine Jugoslavije koji su činili klub *Matija Gubec*, čije su aktivnosti bile u direktnoj vezi s Komunističkom partijom Jugoslavije. Upravo unutar ovog kluba Vučković upoznaje i usvaja komunističke ideje. Ubrzo je postao izuzetno aktivan u ovom društvu, pisao je proglase, počeo da organizuje debatne večeri i drži predavanja. Istovremeno intenzivira svoje muzičke studije. Upisuje kurs dirigovanja, kao i majstorsku školu Jozefa Suka. Vrlo je važan podatak da je u to doba Vučković počeo da se bavi četvrttonskom muzikom, pre svega jer je počeo da studira u klasi Aloisa Habe, jednog od glavnih čeških predstavnika atonalne i atematske muzike. Istovremeno, Vučković je okupiran pokušajem pronalazjenja rešenja za konflikt između modernističkih tendencija u muzici i njenog društvenog angažmana. Tokom boravka na kursu Hermana Šerhena u Strazburu, kao i na XI festivalu moderne muzike (SIMC) u Amsterdamu, istupa s tekstovima i intervencijama kritički intoniram spram apolitične pozadine takozvane apsolutne muzike. Jedno od rešenja pronalazi u avangradnom Oslobođenom pozorištu češkog glumca i reditelja E. F. Burijana. Po rečima Marije Koren Bergamo, „Burijanova

Vojislav Vučković (1910-1942)

sintetička umetnost, avangardna satira 'Oslobođenog pozorišta i horska recitacija političkog karaktera' – to su osnove koje je Vučković u svojevrsnoj sintezi nameravo da prenese u Beograd, gledajući u njoj jedino mogući profil savremene muzičko-scenske umetnosti". Ova opredeljenja koincidiraju s radom na doktorskoj disertaciji koju je pod naslovom *Muzika kao sredstvo propagande* odbranio na Karlovom univerzitetu krajem februara 1934. godine.

Potom se vraća u Beograd i dobija mesto profesora istorije muzike i muzičke estetike u muzičkoj školi *Stanković*. Istovremeno intenzivira svoju političku delatnost, posebno u fizičkoj sali Pravnog fakulteta, gde su se okupljali levo orijentisani studenti na svojevrsnim priredbama-debatama, koje je podržavao tadašnji dekan ovog fakulteta Đorđe Tasić. Vučković je pre svega uvežbavao hor, koji je izvodio stihove pesnika poput Albertija, Majakovskog, Gorkog, Volkera. Hor je narastao i do sedamdeset članova, te je počeo da nastupa i u prostorijama Radničke komore, Kolarčevog univerziteta, u Muzičkom društvu „Stanković“

i na drugim mestima, iako je često trpeo cenzuru programa. No, Vučković bi se „snalazio“. Započinjao je koncert sat vremena ranije i tako bi uspevao da u nenajavljenom delu večeri izvede sve kompozicije koje bi agenti zabranjivali. U to doba je napisao dva recitaciona hora – *Metro* i *Čelik se topi*, koji su bili namenjeni što široj publici, ali je veliki uticaj imala i njegova esejistička misao. Objavljivao je u časopisu *Zvuk* (Umetnost kolektiva) i drugoj periodici, i oni su doveli do polemika s Milenkom Živkovićem i Milošem Crnjanskim. Živković je Vučkovića optužio za muzički fašizam, a čitanjem ovog teksta dolazi se do zaključka da je stremljenja kompozitora okrenutim folkloru smatrao nazadnim i politički opasnim, suprotstavljajući im savremenu muzičku praksu, avangardne i modernističke orijentacije. Pošto je tu – inače apstraktnu i atonalnu muziku – trebalo približiti običnim ljudima, Vučković je kroz predavanja na Kolarčevom narodnom univerzitetu započeo odgajanje ukusa muzičkih slušalaca proširivanjem, kako kaže, njihovog kulturnog horizonta.

Velika je i brojna Vučkovićeva aktivnost u godinama pre početka Drugog svetskog rata. Godine 1935. objavljuje *Materijalističku filosofiju umetnosti*, pionirski rad ove vrste kod nas. Kao član Komunističke partije Vučković se našao među pokretačima NIN-a, postavši glavni i odgovorni urednik uz Svetu Popovića. Pored toga, bavio se i razvijanjem horskih recitacija u kojima je obrađivao revolucionarne pesme o borbi Kineza protiv japanskog imperijalizma i okupacije, ili pesme o životu meksičkih radnika i seljaka. Naredne, 1936. godine, postao je generalni sekretar Beogradske filharmonije, ali se na ovom položaju zadržao samo nekoliko meseci. Naime, odbio je da dočeka delegaciju Berlinske filharmonije koja je dolazila na gostovanje u Beograd s obrazloženjem da odbija da „dočeka ansambl nacističke Nemačke“. Godine 1937. postaje sekretar muzičkog programa Radio Beograda na poziv Mihaila Vukdragovića, uspostavljujući s njima ozbiljne programske linije ove stanice oličene pre svega u kamernim

večerima posvećenim savremenoj muzici. Paralelno je tekla njegova kompozitorska aktivnost, kao i značajan angažman na promociji moderne muzike u zemlji i inostranstvu uz pomoć SIMC-a, postavši član međunarodnog žirija ove organizacije. Krajem dekadne Vučković počinje da se interesuje za problem muzičkog realizma i piše nekoliko značajnih eseja o ovoj problematici, koja tih godina dobija na posebnom ideološkom značaju za umetnost leve orijentacije. Ovih godina dešava se i kompozitorski, stilski zaokret Vučkovića ka idejama muzičkog realizma, koje karakteriše i zanimanje za folklor, kao i proučavanje stvaralaštva Stevana Mokranjca. To je veliki zaokret u odnosu na beskompromisno, radikalno stvaralaštvo prethodnog perioda. U proleće 1938, posle sastanka Tita, Đilasa, Vuča i Zogovića, biva uključen u partijsku jedinicu u Beogradu sa ciljem masovne mobilizacije otpora spram preteće opasnosti od fašizma i koordinacije ovih napora u celoj Srbiji. Godine 1939. završava svoju uvertiru *Ozareni put*, posvećenu ulasku Crvene armije u zapadne krajeve Ukrajine i Belorusije, koju je shvatio kao oslobodilačku misao Crvene armije. Početkom septembra 1940. godine Vučković, Vukdragović i prvi spiker Radio Beograda Đura Fingerhut dobijaju otkaz bez obrazloženja, a rukovodstvo postavlja konzervativni i reakcionarni urednički kolegijum. Posle aprilskog bombardovanja u Beogradu uključuje se u partijski rad organizovanja otpora. U njegovoj kući je 1941. godine održan sastanak Tito-Ribar, a takođe, po ulasku nemačkih trupa u zemlju napisao je antiapel protiv antikomunističkog proglašenja koji su potpisali brojni desničarski intelektualci. Udruženje prijatelja slovenske muzike na čijem čelu je bio dugi niz godina, takođe je zabranjeno u maju iste godine. Povukavši se u ilegalu, Vučković je predano radio na simfonijskoj poemi *Burevesnik* na osnovu istoimene poeme Maksima Gorkog. Pisao je borbene i masovne pesme koje je umnožavao i slao na oslobođenu teritoriju, radeći istovremeno na svojoj *Drugo* i *Trećoj*

simfoniji i pisanju *Muzičke estetike* koju je uspeo da dovrši. Zima 1941. godine zatekla ga je u Beogradu, u zbegu, pošto je propalo nekoliko pokušaja da se Vojislav i njegova supruga Fani Polite prebace na slobodnu teritoriju. Ipak, 24. decembra, Vučković i njegova supruga uhapšeni su u raciji, a potom su i podlegli povredama u zatvoru specijalne policije: on od posledica ranjavanja, a ona od mučenja i prebijanja.

U Beogradu danas Muzička škola „Dr Vojislav Vučković“ nosi njegovo ime.

Literatura: Marija Koren, *Građa za biografiju Vojislava Vučkovića u: Vlastimir Peričić (ur), Vojislav Vučković – Umetnik i borac: Lik, sećanja, svedočanstva, Nolit, Beograd, 1968; Vojislav Vučković, Studije, eseji, kritike, Nolit Beograd, 1968; Ibid. Muzika kao sredstvo propagande, str. 3–50; Ibid. Muzički fašizam i njegovi eksponenti kod nas, str. 654–660; Ibid. Strazburški eksperiment u svetlu materijalističke kritike, str. 649–654, Ibid. Muzički realizam Stevana Mokranjca, str. 434–443.*

Z

ZOJA KOSMODEMJANSKAJA (Зоя Космодемьянская). U galeriji ličnosti koje su, neposredno po završetku Drugog svetskog rata, kroz brojne sovjetske dokumentarne i igrane filmove predstavljene jugoslovenskoj javnosti, jasno se izdvojila mlada heroína Zoja Kosmodemjanskaja. Film *Zoja*, reditelja Lea Arnštama, za koji je muziku napisao Dmitrij Šostakovič, a naslovnu ulogu glumila Galina Vodjanicka-ja, mesecima je privlačio brojnu publiku. Bio je to jedno u nizu velikih ostvarenja koja su nastala tokom Drugog svetskog rata i predstavljala snažan doprinos ideji antifašističke borbe. Film je baziran na istinitoj životnoj priči. Opisao je život i stradanje Zoje Kosmodemjanskaje rođene 1923. u selu Osino Gaj u blizini Tambova, koja se kao članica Komsomola već u oktobru 1941. pridružila partizanskim jedinicama. Posle kraćeg

diverzantskog kursa, Zoja je sa svojim drugovima zaobišla linije fronta kako bi iz pozadine nanosila gubitke nemačkim snagama. Minirali su puteve i presecali komunikacione linije. Krajem novembra 1941. dobili su zadatak da spale opremu konjičke regimente koja je bila smeštena u selu Petriševo. Zoja je uhvaćena u toku akcije i, posle surovog mučenja i odbijanja da izda svoje drugove, izvedena na gubilište. Oko vrata joj je okačen natpis Palikuća. U poslednjim trenucima života Zoja se hrabro držala i pozivala prisutne na nastavak borbe protiv nacista. Nedeljama je njeno beživotno telo visilo na seoskom trgu po jezivoj hladnoći, kako bi zastrašilo svakoga i onemogućilo svaki oblik daljeg otpora. Kad je dva meseca kasnije selo oslobođeno, moskovski list Pravda preneo je tragičnu priču o sudbini mlade devojke. Tako je još za vreme rata njeno ime postalo simbol otpora i podsticaj milionima muškaraca i žena da se bore za slobodu.

Zoja je već u februaru 1942. posthumno proglašena za prvu ženu heroja Otačbinskog rata. Interesantno je da je i njen brat posthumno proglašen za heroja Sovjetskog Saveza.

Zoja Kosmodemjanskaja (1923-1941)

Po završetku rata Zoji Kosmodemjanskaj u čast podignuti su brojni spomenici, po njoj je nazvan jedan od planinskih vrhova u nekadašnjem Sovjetskom Savezu i jedna od planeta u našoj galaksiji.

U godinama raspada Sovjetskog Saveza pojavile su se tvrdnje da je Zoja palila kuće seljaka, iako u selu uopšte nije bilo Nemaca, da je njena akcija više štete nanela siromašnim seljacima nego nemačkim trupama i slično. Bili su to pokušaji dekonstrukcije sećanja i obesmišljavanja tradicija socijalizma i antifašizma. Taj novi pokušaj ubijanja Zoje Kosmodemjanskaje naišao je na otpor građana Rusije i veoma brzo osuđen od najšire javnosti.

Literatura: Mike Bessler (ed.), *Red Youth – Young Heroes of the Great Patriotic War: Volume 1, Zoya Kosmodemjanskaya, Erythrós Press and Media, Kettering 2009; Kazimiera J. Cottam, Women in War and Resistance: Selected Biographies of Soviet Women Soldiers, Kazimiera J. Cottam, Focus Publishing/R. Pullins Co, Newburyport 1998.*

Ž

ŽPŽ KOMBINAT. Ženski pevski zbor Kombinata uspostavljen je 27. aprila 2008, na Dan ustanka Slovenije, koji je inače državni praznik ove zemlje. Nekada je bio poznat i kao dan Osvobodilne fronte i označava početak organizovanog otpora okupatorima 1941. godine. Ovaj ženski hor peva revolucionarne pesme i himne iz svih krajeva sveta na originalnim jezicima. Članice ŽPŽ Kombinata pripadaju različitim društvenim slojevima, obrazovnim profilima i zaleđima. Prvi nastup su imale 23. maja 2008. godine u ljubljanskom centru Metelkova, u sklopu proslave Dana mladosti.

Njihov pristup je otvoren u otporu spram svih vidova prinude, nejednakosti i nasilja. Često nastupaju, pre svega u domovima kulture, u kontekstu antifašističkih incijativa bivše Jugoslavije. Takođe, jedna od njihovih

Ženski pevski zbor Kombinat

odluka je da ne koriste koncertne agencije, takođe ne nastupaju za političke stranke ili privatne proslave. Na njihovom repertoaru su poznate pesme koje povezujemo kako s komunizmom, Španskim građanskim ratom, tako i s kontekstom partizanskih i radničkih pesama i koračnica. Na sajtu ŽPC Kombinat mogu se naći tekstovi i istorijski opisi svih pesama koje pevaju.

Literatura: <http://kombinatke.si>

Legenda i izvori za fotografije

str. 5

Pojam: Ay Carmela

Legenda: Marina Jinema, borkinja u redovima Republikanske vojske i članica omladine Komunističke partije, Barselona 1936

Izvor: antiwarsongs.org

str. 6

Pojam: Anti-antifašizam

Legenda: Anti-antifašisti, neofašisti, podržavaju rehabilitaciju Milana Nedića.

Izvor fotografije

Izvor: Lupiga

str. 7

Pojam: Antifašizam i rok

Legenda: Kornij grupa 1968. godine.

Izvor: Wikipedia

str. 8

Pojam: Boško Buha

Legenda: Boško Buha, četvrti zdesna, u društvu saboraca iz Druge proleterske brigade, decembra 1942. godine.

Izvor: Yugopapir

str. 9

Pojam: Bratstvo i jedinstvo

Legenda: Omladinske radne akcije, simbol bratstva i jedinstva

Izvor: Wikipedia

str. 10

Pojam: Četnici

Legenda: Draža Mihailović na suđenju 1946. godine u Beogradu

Izvor: znaci.net

str. 11

Pojam: Četvrti Juli

Legenda: Kuća Vladislava Ribnikara u Beogradu gde je održana sednica 4. jula 1941

Izvor: beogradskonasledje.rs

str. 12

Pojam: Dan ustanka naroda Srbije, sedmi jul

Legenda: Spomenik Žikici Jovanoviću Špancu u u Radanovcima pokraj Kosjerića, na mestu Jovanovićeve pogibije, rad vajara Miroslava Protića.

Izvor: kontraPRESS

str. 13

Pojam: Deveti maj

Legenda: Sovjetski vojnici u oslobođenom Berlinu, maja 1945. godine.

Izvor: Wikipedia

str. 14

Pojam: Doktor Mladen Stojanović

Legenda: Doktor Mladen Stojanović (1896-1942)

Izvor: Muzej Kozare

str. 15

Pojam: Dvadesedeveti novembar

Legenda: Odluka Drugog zasedanja antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije.

Izvor: Muzej AVNOJ

str. 16

Pojam: Dvadesetsedni januar

Legenda: Yad Vashem, svetski centar za očuvanje sećanja na Holokaust.

Izvor: Yad Vashem

str. 17

Pojam: Dvadesetsedmi mart
Legenda: Politika izveštava o puču, 28. marta 1941. godine
Izvor: Narodna biblioteka Srbije

str. 19

Pojam: Đorđe Andrejević Kun
Legenda: Đorđe Andrejević Kun u Jajcu
Izvor: Yugopapir

str. 20

Pojam: Epopeja partizana
Legenda: Žene borci Prvog Bataljona Sedamnaeste udarne brigade
Izvor: *znaci.net*

str. 21

Pojam: Ernesto Čegevara
Legenda: Mauzolej posvećen Ernestu Čegavari u gradu Santa Klara na Kub
Izvor: Wikipedia

str. 22

Pojam: Folksdojčeri
Legenda: Folksdojčeri marširaju tokom jedne parade u Banatu 1941. godine
Izvor: *znaci.net*

str. 23

Pojam: Gebrasuchmusik
Legenda: Paul Hindemith, jedan od najzaslužnijih kompozitora Gebrauchmusik)
Izvor: *britannica.com*

str. 24

Pojam: Gernika
Legenda: Pablo Pikaso dok radi na slici „Gernika“
Izvor: *pablocassaso.org*

Pojam: Grobnice narodnih heroja
Legenda: Grobnica narodnih heroja na Kalemegdanu
Izvor: Spomenici kulture u Srbiji

str. 25

Pojam: Hartman
Legenda: Karl Amadeus Hartman (1905-1963)
Izvor: *artsfuse.org*

str. 26

Pojam: Holokaust
Legenda: Logor smrti Aušvic-Birkenau, simbol Holokausta
Izvor: *auschwitz.org*

str. 27

Pojam: Internacionala
Legenda: Pesma "Internacionala" u izvođenju hora Crvene armije
Izvor: Wikipedia

str. 28

Pojam: Ivo Lola Ribar
Legenda: Ivo Lola Ribar na svom konju Lisku, Novembra 1943. godine.
Izvor: Muzej AVNOJ

str. 30

Pojam: Jevrejski logor Zemun
Legenda: Zgrade Beogradskog sajma u kojima je bio smešten logor
Izvor: *semclin.info*

str. 31

Pojam: Kadinjača
Legenda: Spomen kompleks na Kadinjači
Izvor: Wikipedia

str. 33

Pojam: Kvislinška uprava na teritoriji nemačke okupacione zone u Srbiji
Legenda: Prva strana kvišlinskih novina "Srpski narod" sa člankom o Nediću i Hitleru.
Izvor: Facebook

str. 34

Pojam: Moša Pijade
Legenda: Moša Pijade (1890-1957)
Izvor: El Mundo Sefarad

str. 36

Pojam: Muzika u NOB
Legenda: Vladimir Nazor, autor stihova poznatih partizanskih pesama
Izvor: *znaci.net*

str. 38

Pojam: Narodna vlast
Legenda: "Napredak", list jugoslovenskih iseljenika u Austriji, prenosi vesti iz Moskve o odlukama AVNOJ-a, 11. decembar 1943
Izvor: Muzej AVNOJ

str. 38

Pojam: Olga T. Jovanović
Legenda: Naslovna strana knjige Žene Srbije u NOB.
Izvor: *znaci.net*

str. 39

Pojam: Orlovi rano lete
Legenda: Branko Ćopić, autor romana Orlovi rano lete
Izvor: Wikipedia

str. 40

Pojam: Partizanski kuriri i bombaši
Legenda: Mihailo Mirković (kurir Miša) i njegov komandant Peko Dapčević.
Izvor: Yugopapir

str. 41

Pojam: Paulina Šmit
Legenda: Autoportret Bore Baruha nastao 1942. u logoru na Banjici
Izvor: Muzej grada Beograda

str. 42

Pojam: Politički simboli i slogani
Legenda: Natpis na zidu u Splitu, Septembra 1943. godine.
Izvor: Simboli antifašizma

str. 44

Pojam: Proleterske jedinice
Legenda: Borci 2. bataljona Prve proleterske brigade, septembra 1943. u okolini Prozora
Izvor: *znaci.net*

str. 45

Pojam: Prvi transport sa teritorije nemačke okupacione zone u Srbiji za KL Aušvic-Birkenau (7. jul 1943)

Legenda: Ulazna kapija logora Birkenau

Izvor: *auschwitz.org*

str. 46

Pojam: Raul Gustaf Valemberg

Legenda: Raul Valemberg (1912-1947)

Izvor: Holocaust Encyclopedia

str. 47

Pojam: Revizionizam

Legenda: Precrtana slika Draže Mihailovića, simbola revizionističke politike u Srbiji.

Izvor: Facebook

Pojam: Revolucija i kontrarevolucija

Legenda: Ruski revolucionar Vladimir Lenjin drži govor u Tavričeskom dvorcu

Izvor: *marxists.org*

str. 48

Pojam: Sestre Baković

Legenda: Rajka Baković (1920-1941)

Izvor: Wikipedia

str. 50

Pojam: Sedma Lenjingradska simfonija

Legenda: Dimitrij Šostaković, autor Lenjingradske simfonije

Izvor: *antiwarsongs.org*

str. 51

Pojam: Sovjetske koračnice

Legenda: Hor Crvene armije

Izvor: Wikipedia

str. 52

Pojam: Sofi Šol

Legenda: Sofi Šol, njen brat Hans i Kristof Probst, leto 1942. godine

Izvor: Holocaust Research Project

Pojam: Suđenje ratnim zločincima

Legenda: Nirberški proces

Izvor: *ushmm.org*

str. 53

Pojam: Španski građanski rat

Legenda: Dobrovoljci u redovima republikanske vojske

Izvor: *znaci.net*

str. 54

Pojam: Tebi moja Dolores

Legenda: Dr. Saša Božović 1944. godine u Ribarskoj Banji.

Izvor: Wikipedia

str. 55

Pojam: Tjentište

Legenda: Spomen-obeležje Bitke na Sutjesci, Tjentište

Izvor: Wikipedia

str. 56

Pojam: Učiteljica Leontina Kraus

Legenda: Učiteljica Leontina Kraus (1881-1943)

Izvor: Yugopapir

str. 57

Pojam: Vera Blagojević, Narodni heroj

Legenda: Narodni heroj Vera Blagojević (1920-1942)

Izvor: Wikipedia

str. 59

Pojam: Vojislav Vučković

Legenda: Vojislav Vučković (1910-1942)

Izvor: *vuckovic.rs*

str. 61

Pojam: Zoja Kosmodemjanskaja

Legenda: Zoja Kosmodemjanskaja (1923-1941)

Izvor: Wikipedia

str. 62

Pojam: ŽPŽ Kombinat

Legenda: Ženski pevski zbor Kombinat

Izvor: *kombinatke.si*

Grupa autora
Pojmovnik antifašističke borbe

Edicija Škole antifašizma

Izdavač
Slovo pres
Vojvode Micka Krstića 13

Za izdavača
Milja Lukić i Savez antifašista Srbije

Urednik izdanja
Milovan Pisarri

Tiraž
300 primeraka

Štampa
???, Beograd

Beograd, 2016.

Finansijska podrška: **Fondacija za otvoreno društvo, Srbija**

FONDACIJA ZA OTVORENO DRUŠTVO, SRBIJA
OPEN SOCIETY FOUNDATION, SERBIA

CIP

SLOVOPRES